

ETHIEK VAN EMPIRISCH SOCIAAL-WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK

Verslag van het symposium 'Ethiek van empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek' georganiseerd door de Advies Commissie Wetenschap en Ethiek (ACWE) van de Koninklijk Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 22 juni 2006

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen

Ethiek van empirisch sociaal- wetenschappelijk onderzoek

SAMENGESTELD DOOR:

A. SOETEMAN

F. VAN DEN BORN

Amsterdam, 2007

© 2007 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW)
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, via internet of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van rechthebbende, behoudens de uitzonderingen bij de wet gesteld.

Kloveniersburgwal 29, 1011 JV Amsterdam
Postbus 19121, 1000 GC Amsterdam
T 020 551 07 00
F 020 620 49 41
E knaw@bureau.knaw.nl
www.knaw.nl

ISBN 978-90-6984-528-9

Het papier van deze uitgave voldoet aan iso-norm 9706 (1994) voor permanent houdbaar papier.

Inhoud

Voorwoord 7

Lezingen en discussies 7

Thema 1 Wetenschappelijke controverses 9

Inleiding 9

Frank Bovenkerk *Een taboe op de criminologische studie van de etnische achtergronden van misdaad?* 11

Robert Vermeiren *Ethische aspecten van onderzoek* 17

Samenvatting van de discussie over het thema ‘wetenschappelijke controverses’ 23

Thema 2 Transparantie en controleerbaarheid 25

Inleiding 25

Henk van de Bunt *Problemen van transparantie en controleerbaarheid in criminologisch onderzoek* 27

Hans Crombag *Transparantie en controleerbaarheid bij de inzet van getuigedkundigen* 35

Samenvatting van de discussie over het thema ‘transparantie en controleerbaarheid’ 39

Thema 3 Beleidsrelevantie 41

Inleiding 41

Rien van IJzendoorn *Onderzoek, beleid, praktijk: pleidooi voor gescheiden verantwoordelijkheden geïllustreerd aan de hand van de casus kwaliteit kinderopvang* 43

Bert Niemeijer *Beleidsrelevantie: overschatte bedreiging van onderzoek* 53

Samenvatting van de discussie over het thema ‘beleidsrelevantie’ 59

Thema 4 Resultaten 61

Inleiding 61

Godfried Engbersen *De verhouding tussen wetenschap en beleid. Over wittebroodsweken en LAT-relaties* 63

Wouter van Dieren *Marktideologische spin ondergraaft wetenschappelijke fundering van beleid* 71

Samenvatting van de discussie over het thema ‘resultaten’ 77

Nabeschouwingen 79

Joanne van der Leun *Enkele gedachten over ethiek in de criminologie* 81

Matthias J. Borgers *Een Nederlandse Onderzoeksautoriteit?* 85

Arend Soeteman *Nabetrachting* 89

Auteurs 93

Appendices 95

Organiserend Comité 97

Programma symposium 'Ethiek van empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek' 98

Deelnemers 100

Voorwoord

Sociaal-wetenschappelijk onderzoek houdt zich bezig met mens en maatschappij. Bij zo ongeveer elk wetenschappelijk onderzoek kunnen zich normatieve vragen voordoen. Die vragen hebben dan enerzijds vooral te maken met traditionele wetenschappelijke maatstaven: betrouwbaarheid van onderzoek, transparantie en controleerbaarheid, vermelding van bronnen, zorgvuldige weergave van resultaten, e.d. Anderzijds kunnen er vragen rijzen naar aanleiding van mogelijke toepassingen van wetenschappelijke bevindingen. Maar het onderwerp van sociaal-wetenschappelijk onderzoek impliceert dat het dichter op de huid van allerlei beleid zit dan in het algemeen geldt voor bijvoorbeeld natuurwetenschappelijk onderzoek. Onderzoek naar menselijk gedrag of menselijk beleid is vaak moeilijk los te koppelen van normatieve oordelen over dat gedrag en beleid. Zo de wetenschappers zelf die oordelen uit de weg gaan (wat zij niet altijd doen en wat ook niet altijd moet), dan is het toch wel de buitenwacht die vanuit een normatief perspectief consequenties aan het onderzoek verbindt: deze mensen kunnen er dus niets aan doen dat zij zich misdragen, uit dit onderzoek volgt dat het beleid niet deugt.

Het lijkt vooral de praktische relevantie van empirisch wetenschappelijk onderzoek te zijn die problemen oproept. De (soms ook betalende) buitenwacht kan de neiging hebben zich met het onderzoek zelf of met de resultaten te bemoeien. Wanneer de uitkomst van onderzoek opdrachtgevers of andere betrokkenen onwelgevallig is, zie je soms pogingen om het onderzoek de ijskast in te werken of op andere manier onschadelijk te maken.

Ook de toegang tot gegevens is hier soms lastiger dan bij ander onderzoek of is aan beperkende voorwaarden verbonden. Onderzoekers kunnen soms alleen toegang krijgen tot bepaalde dossiers onder voorwaarde van geheimhouding. Ook als die voorwaarde er niet is kan publiciteit schadelijke gevolgen hebben voor bepaalde personen, wat tot terughoudendheid aanleiding geeft.

De hamvraag wordt aldus tot welke compromissen sociale wetenschappers nog bereid moeten zijn. En hoe organiseren ze met elkaar de bewaking van de grenzen van het toelaatbare? Dergelijke vragen kwamen aan de orde tijdens een symposium over ethiek van sociaal-wetenschappelijk onderzoek dat plaats vond op 22 juni 2006 in het gebouw van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Het symposium was georganiseerd door de Advies Commissie Wetenschap en Ethiek (ACWE) van de Akademie. De belangstelling voor het symposium maakte duidelijk dat het hier ging over vragen die daadwerkelijk van belang zijn voor onderzoekers.

Deze bundel bevat de proceedings van het symposium. Het was onderverdeeld in vier thema's: wetenschappelijke controverses, transparantie en controleerbaarheid, beleidsrelevantie en resultaten. Over elk van deze thema's zijn twee lezingen gehouden. Deze lezingen worden hier steeds voorafgegaan door het betreffende onderdeel

van de startnotitie en gevolgd door een korte weergave van de discussie. Het geheel wordt gevolgd door twee bijdragen van panelleden en een nabetrachting van mijn hand.

Het is de hoop van de ACWE dat dit boekje zijn waarde zal bewijzen voor het verder nadenken over en praktiseren van ethiek van empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

Arend Soeteman
(lid ACWE)

Amsterdam, maart 2007

Wetenschappelijke controverses

Inleiding

Meer dan in de natuurwetenschappen is er in de sociale wetenschappen sprake van wetenschappelijke controverses waarin normatieve (voor)oordelen meespelen. Zo overheerste in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw de gedachte dat afwijkend gedrag vooral sociale oorzaken had. In principe waren mensen goed; als zij desondanks criminele gedragspatronen ontwikkelden dan werd dat gedrag veroorzaakt door een verkeerde opvoeding of bijvoorbeeld door sociaal erbarmelijke omstandigheden. Vanuit een andere invalshoek zoekt men de verklaring van afwijkend gedrag meer in aangeboren eigenschappen (een crimineel gen) of in andere biologische of biomedische factoren. In de jaren zeventig van de vorige eeuw kreeg professor Wouter Buikhuisen (destijds verbonden aan de Universiteit Leiden) ruim budget om onderzoek te verrichten naar de vraag of biologische factoren een rol konden spelen bij het ontstaan van criminaliteit. Dit voorstel riep in Nederland zoveel weerstand op, zowel bij vakgenoten als in de media, dat hij uiteindelijk de wetenschap verliet. In dit omstrede onderzoek ging het onder meer om de vraag in hoeverre een zekere mate van loodvergiftiging als verklarende factor kon worden gezien voor criminaliteit.ⁱ

Het zal duidelijk zijn dat deze verschillende hypothesen maatschappelijk relevant zijn: zij kunnen leiden tot een verschillende bejegening van delinquenten. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat bepaalde genetisch gedetermineerde criminelen niet behandelbaar zijn en dat in geval van biologische of biomedische bepaaldheid medicijnen of andere medische ingrepen tot verbetering kunnen leiden, terwijl bij sociale oorzaken psychotherapie meer voor de hand lijkt te liggen.

Wetenschappelijk gezien is er geen enkel bezwaar tegen wanneer verschillende (tot op zekere hoogte concurrerende) hypothesen worden onderzocht. Problemen ontstaan echter wanneer vanuit eigen normatieve (voor)oordelen onderzoek van anderen in de wetenschappelijke ban wordt gedaan. Wat retorisch geformuleerd: mogen we een onderzoek als dat van Buikhuisen onmogelijk maken (door bijvoorbeeld

ⁱ De aanleiding van het onderzoek was dat de advocaat van een misdadiger die veroordeeld was voor een lange gevangenisstraf, claimde dat zijn cliënt recht had op schadevergoeding van een huiseigenaar. Deze huiseigenaar had nagelaten tijdig onderhoud te plegen waardoor de cliënt als kind een loodvergiftiging had opgelopen. Het kind had woede-uitbarstingen op school gehad, was in de problemen gekomen met zijn leerkrachten, werd van school gestuurd, kwam in een jeugdbende, begon een criminele carrière en eindigde in de gevangenis. De rechter moest de vraag beantwoorden of er een causaal verband bestond tussen die loodvergiftiging en de uiteindelijke gevangenisstraf. Het was een goed beredeneerde stapsgewijze causale keten. Tot op zekere hoogte werd deze causaliteit vastgesteld, maar daarboven gold toch de eigen verantwoordelijkheid van de cliënt, aldus de rechter.

subsidie te weigeren) omdat we vinden dat zijn benadering van een moreel schandalige mensvisie uitgaat? Mogen we onderzoek naar een relatie tussen criminaliteit en etnische achtergrond in de taboesfeer stoppen vanuit de overweging dat dergelijk onderzoek op een racistisch vooroordeel zou berusten?

Het klinkt liberaal om te zeggen dat normatieve of politieke overtuigingen gescheiden moeten worden van oordelen over wetenschappelijke kwaliteit. Maar is dit vol te houden? Het is niet moeilijk voorbeelden te verzinnen van hypothesen die moreel zeer onaantrekkelijk lijken. Hoe denken we over onderzoek van hypothesen die bedoeld zijn om racisme te ondersteunen? Of over onderzoek van hypothesen over schadelijke effecten voor kinderen van de participatie van hun moeders aan het arbeidsproces? Wellicht zien sommigen dit als domme hypothesen, maar gaat het dan enkel om wetenschappelijke domheid of ook om morele domheid? Bij historisch onderzoek kan dit normatieve aspect een nog sterkere rol spelen, vooral wanneer het gaat om recente historie. Hoe denken we over onderzoek dat bedoeld aan te tonen dat de Holocaust een zionistisch verzinsel is? Toen Chris van der Heijden in 2001 zijn boek *Grijs Verleden, Nederland en de Tweede Wereldoorlog*¹ publiceerde, waren in een aantal reacties de morele verontwaardiging en de wetenschappelijke kritiek innig verenigd. Meer recente voorbeelden vormen de analyses van wat er in Srebrenica gebeurd is en met name welke rol Dutchbat daarin gespeeld heeft.

In dit eerste thema van het symposium rijst de vraag in hoeverre normatieve overwegingen betrokken mogen worden bij de beoordeling van sociaal-wetenschappelijk onderzoek of bij beslissingen over de honorering van sociaal-wetenschappelijke onderzoeksvoorstellen.

Referenties

¹ Van der Heijden, C. (2001). *Grijs Verleden, Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam/ Antwerpen: Contact.

Een taboe op de criminologische studie van de etnische achtergronden van misdaad?

Alle landen van West-Europa weigeren officieel registratie/statistiek bij te houden van de etnische afkomst van personen die (als dader) bij misdaden zijn betrokken. De overheid behoort immers geen enkel deel van haar onderdanen a priori te beschouwen als criminele risicocategorie. Maar in dezelfde landen bestaat bij de bevolking de indruk dat enkele etnische groepen toch wel (sterk) in de misdaad oververtegenwoordigd zijn; in het publieke debat vormt dit vraagstuk een ‘brandende kwestie’. Incidenten van geweld, diefstal en seksuele delicten hebben al gauw een speciale kwaliteit wanneer de vermoedelijke dader afkomstig is uit een ‘verdachte minderheid’. Hoe politiek correct moeten we zijn? In de media laten journalisten hun terughoudendheid bij de berichtgeving meer en meer varen. In de verkiezingspropaganda van extreemrechtse politieke partijen vormt de connectie tussen misdaad en etniciteit een terugkerend discussiepunt.

Het wetenschappelijke bedrijf levert bij deze kwestie een bijzonder risico op. Wanneer in empirisch onderzoek verbanden worden gevonden bestaat de kans dat onderzoeksresultaten reeds bestaande etnische stereotypen en vooroordelen maatschappelijk legitimeren. Politici kunnen van die wetenschap, ongeacht de voorzichtigheid waarmee de onderzoeksuitkomsten ook waren gebracht, gebruik maken om discriminerende of zelfs racistische politieke besluiten met wetenschappelijke argumenten te onderbouwen. Dit stelt de beoefenaren van de wetenschap voor een bijzonder probleem. De argumentatie die ik in deze bijdrage wil ontwikkelen gaat uit van de stelling dat de onderzoeker niet enkel verantwoording schuldig is aan de ethische code van de wetenschap. Hij heeft ook een maatschappelijke verantwoordelijkheid.

In landen om ons heen is de kwestie van onderzoek rond etniciteit en al dan niet verondersteld crimineel gedrag (nog) sterk getaboeiseerd. Door kort te beschrijven hoe de discussie daar loopt, wil ik om te beginnen duidelijk maken dat wij in Nederland relatief ontspannen met deze kwestie omgaan.

In Engeland is meermalen een zekere oververtegenwoordiging van bepaalde etnische groepen (West-Indiërs) bij criminaliteit vastgesteld, maar als wetenschappelijke verklaring hiervoor is uitsluitend het registratie-effect van een bevooroordeeld of racistisch strafrechtelijk stelsel politiek acceptabel. Zoals de korpschef van de op één na grootste politiemacht in Engeland, die in Manchester, openlijk toegeeft (naar aanleiding van het onderzoek van de McPherson Commissie over het Lawrence schandaal):

de Britse politie is ‘institutioneel racistisch’.¹ Een collega-criminologe bij de Londense onderzoeksafdeling van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, Marian FitzGerald, die voorzichtig suggereerde dat er toch wel degelijk problemen waren met de jongeren uit sommige etnische groepen, is na publicatie daarover in *The Times* gedwongen om de overheidsdienst op een smadelijke manier te verlaten.¹

In Frankrijk bestaat het probleem niet omdat er helemaal geen etnische groepen worden erkend. De Franse opvatting van burgerschap sluit dit uit. Waar wij met Nederlandse ogen in de recente rellen in de voorsteden Algerijnen en Marokkanen zouden zien (‘Naffers’ of wel Noord-Afrikanen in politiejargon), beschouwen Fransen het als een probleem van achtergestelde buurten. Banlieu-jongeren zijn de boosdoeners. Een Franse collega-criminoloog die bij een grote enquête naar *self report* stiekem toch etniciteit had meegenomen, heeft mij zijn resultaten laten zien onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat ik zijn naam nooit zou noemen en de uitkomsten van zijn onderzoek voor mij zou houden. De betrokkene had ‘nog een hele carrière voor zich’, zo zei hij of zij.

In België heeft de voltallige criminologengemeenschap zich tegen een onderzoeksopdracht gekeerd van de Minister van Justitie aldaar om het criminaliteitsniveau van verschillende etnische groepen te bestuderen. De onderzoekster die in 2001 het onderzoek uit zou voeren, Marion van San, kreeg een heel boek met bezwaren voor haar kiezen nog voordat ze zelfs nog maar een plan van onderzoek gereed had. De titel ervan is: *Mon délit? Mon origine*.² Het wetenschappelijke argument luidde dat het meten van criminaliteit van een etnische groep berust op essentialistisch redeneren: het is alsof etniciteit en/of cultuur op zichzelf tot criminaliteit aan zou zetten. Dat is natuurlijk niet zo. Ten tweede zouden de gegevens het Vlaams Belang in de kaart spelen en dat wilden de politici van het *cordon sanitaire* vooral voorkomen. Uit een arrest van het Hof in Gent waarin het Vlaams Blok (zoals deze politieke partij toen nog heette) in 2004 werd veroordeeld, zou men op kunnen maken dat het zelfs strafrechtelijk verboden is om het verband te leggen. Het ging hier om stelselmatig haatzaaiende propaganda tegen buitenlanders en daarbij verweet het Hof het Vlaams Blok dat zij ‘de hoge criminaliteitscijfers bij Marokkaanse jongens uitdrukkelijk linken aan de factor “cultuur”’.³

De redenen voor terughoudendheid vanwege de overheid in heel Europa en ook Nederland zijn duidelijk. Men is bang voor stigmatisering van bevolkingsgroepen en het risico dat etnische misdaadstatistiek bijdraagt tot hun sociale marginalisering. Het voorbeeld van de moord op de joden in de Tweede Wereldoorlog speelt op de achtergrond nog steeds als argument mee. Ik lees de meest invloedrijke wetenschappelijke literatuur van Duitse criminologen voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog.

¹ In 1993 werd in Londen een zwarte teenager die op de bus stond te wachten, zonder enige aanleiding doodgestoken door een groep blanke racistische jongeren. De politie bleek niet in staat om de schuldigen te vinden. Nelson Mandela kwam er zelfs aan te pas om in het Engelse onderzoek een doorbraak te forceren. Er kwam een onderzoekscommissie onder leiding van de gepensioneerde Schotse rechter Sir William McPherson of Cluny, die concludeerde dat de Britse politie inderdaad een racistische organisatie was.

De schrik slaat me om het hart te moeten constateren dat het eerste gedeelte van de redenering precies zo loopt als wij het thans in Nederland doen voor Nederlanders die uit Marokkaanse, Turkse en Antilliaanse ouders voortkomen. Eerst wordt het criminologische profiel van een groep vastgesteld. Daarna worden de bijzonderheden met behulp van sociologische of criminologische theorieën geïnterpreteerd. Die misdaadcijfers per delictsoort weerspiegelen bijvoorbeeld het beroepsprofiel van de betreffende bevolkingscategorie; ze vormen culturele delicten in de zin dat gedragsvoorschriften die in de landen van herkomst sociaal zijn voorgeschreven of min of meer toegelaten, de betrokkenen in het nieuwe land in aanvaring brengen met de strafrechter; toppen en dalen in het delictenprofiel reflecteren normatieve opvattingen, enzovoort.

In Duitsland vóór de Tweede Wereldoorlog waren joden als categorie weliswaar *ondervertegenwoordigd* in de criminaliteit als geheel, schreef Franz Exner in zijn toonaangevende boek *Kriminalbiologie* uit 1939, maar in bepaalde delicten die veel voorkwamen in de handel: fraude, woeker, meened, waren ze toch sterk oververtegenwoordigd.⁴ De redenering die nu in Duitsland volgde, komt ons nu als wonderlijk voor en gezocht. Zij kan alleen maar worden begrepen binnen de context van het toentertijd ook aan universiteiten in zwang zijnde antisemitisme. Wat was immers de drijvende kracht achter deze hoge uitslag voor joden bij handel en financiële delicten? Joden worden beheerst door financiële ambitie: *Gewinnstreben*, schreef Exner en het is om die reden dat zij speciaal beroepen uitzoeken waar joden hun criminele aanleg kunnen uitleven.⁵ Lombroso, de uitvinder van de criminologie en zelf jood, had tegen deze groepsgewijze toepassing van zijn biologische verklaring van individuele criminaliteit ernstig gewaarschuwd, maar nu gebeurde het toch.⁶ Wie zou veronderstellen dat dergelijke redeneringen tot nazi-Duitsland beperkt bleven, heeft het mis. Köbben heeft met een groep onderzoekers in 1978 laten zien dat Nederlandse en andere buitenlandse sociaal-wetenschappelijke tijdschriften in de jaren dertig van de vorige eeuw ook allerminst vrij waren van biologistische en racistische artikelen.⁷

Alle zakelijke (tegen)argumenten en ook de historische beladenheid van het onderwerp stellen de beoefenaren van de wetenschap voor de keuze. Meedoen aan de zwijgzaamheid, bepaalde theoretische interpretaties 'verbieden', zich onderwerpen aan een *cordon sanitaire*? Of zou men hierover toch openlijk onderzoek doen en publiceren? Het laatste biedt althans het praktische voordeel dat men onzin en racistische praatjes kan weerleggen. In Nederland is meer dan elders in Europa voor openheid gekozen en dat heeft een reeks wetenschappelijke 'relletjes' opgeleverd. Marianne Junger die de kwestie in 1990 voor haar dissertatie onderzocht, is op verschillende onderdelen door haar collega's (ook door de schrijver dezes) aangevalen.⁸ Haar conclusie dat er markante verschillen bestaan in het niveau van commune criminaliteit tussen Nederlandse jongens van Marokkaanse, Surinaamse, Turkse en autochtone jongens, is echter rechttop blijven staan. Zelf heb ik in 1994 voor de commissie-Van Traa bij de verhoren voor de televisie in 1994 uit de doeken gedaan dat bepaalde vormen van drugshandel duidelijk door etnische misdaadgroepen werd gedreven. Of mijn conclusie nu ook nog overeind staat, laat ik als direct betrokkene

nu maar even in het midden.⁹ Feit is in ieder geval dat de Nederlandse criminologie sinds het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw wordt overstromd door onderzoekingen naar etniciteit en misdaad.¹⁰ Het is een van de meest geliefde scriptieonderwerpen voor studenten in de criminologie. De wetenschappelijke productie op dit punt is in Nederland veel omvangrijker dan waar ook in Europa.

De afweging die hier in Nederland is gemaakt vormt ten eerste een uiting van principiële weerzin tegen ieder taboe in de wetenschap.¹¹ Ten tweede levert het verzwijgen om redenen van politieke correctheid een politiek risico op van onbeheersbaarheid van een sociaal probleem. Dit gebeurt als het overheidsbeleid te ver af gaat staan van de beleving van sociale problemen bij de bevolking: frustratie bij de kiezers die geen racisten wensen te worden genoemd, conflictpotentieel in oude buurten, mogelijk ineffectieve criminaliteitsbestrijding wanneer deze niet etnisch specifiek is. Dat risico komen we alleen te boven door de werkelijkheid onder ogen te zien. Ten derde: de organen van politie en justitie gaan op eigen houtje toch gegevens verzamelen om beleid te ontwikkelen en dat levert het risico op van onoordeelkundig gebruik van gevoelige gegevens.

Het onvoorziene effect van deze nuchtere keuze in Nederland is thans dat wetenschap en politiek 'doorschieten' en toch onderdeel worden van een xenofob discours. Hardop vreselijke dingen zeggen over allochtone misdaad behoort tot de dingen waarvan Pim Fortuyn meende dat je vooral moest zeggen wat je vond. Er worden dagelijks in het openbaar uitspraken gedaan waarvoor de volksvertegenwoordiger Hans Janmaat ruim tien jaar geleden nog strafrechtelijk werd veroordeeld. Volgens Hagendoorn en Sniderman (2004) speelt het voorbeeld dat politici aan de bevolking geven een doorslaggevende rol.¹² In hun uitspraken over 'allochtonen' wordt de kwestie van de hogere criminaliteitscijfers veelvuldig en ongenueanceerd naar voren gebracht.

Ik geef hier twee eenvoudige feiten, die veel mensen van nu niet meer zullen geloven:

- a. verreweg de meeste *individuele* immigranten en hun afstammelingen, ook de jongemannen in deze groepen, hebben hoegenaamd niets met politie en justitie te maken.
- b. Verreweg de meeste immigrantengroepen (Indische Nederlanders, de grootse immigrantengroep ooit; Chinezen; Belgen; Duitsers; groepen uit landen rond de Middellandse zee zoals Italië, Spanje, Portugal en Griekenland) leveren geen bijzonder hoge criminaliteitspercentages op.

Er zijn desondanks twee hardnekkige en ernstige probleemgroepen: jongemannen uit de Nederlandse Antillen en zij die geboren zijn uit Marokkaanse ouders. We kennen daar na heel veel onderzoek ook globaal de redenen voor. Het zijn beide groepen die a) een lage positie innemen in de maatschappelijke structuur én waarbij b) de interne sociale controle van de groep niet (meer) werkt. Daar komt bij c) dat de opvoedingsstijl bij veel gezinnen niet goed aansluit bij de sociale context van Nederland.

Hoe behoort de wetenschap zich in dit krachtenveld van ethische en politieke overwegingen op te stellen?

Men zou ten eerste nooit onderzoek moeten doen zonder dat de relevantie van de etnische factor *theoretisch doordacht* is.¹³ Ik schrijf dat uitdrukkelijk op omdat in veel algemeen onderzoek naar criminaliteitsproblemen de etnische achtergrond van de betrokkenen routinematig wordt ‘meegenomen’ en geanalyseerd terwijl daar helemaal geen wetenschappelijke veronderstelling over de relevantie aan vooraf is gegaan. Dit gebeurt net zoals de variabelen leeftijd, geslacht en sociale klasse altijd worden gemeten. Je weet maar nooit wat etnische afkomst nog ‘doet’ in het materiaal.

Deze toevoeging aan de routine van het sociale *survey* miskent het problematische karakter van het begrip etniciteit of etnische afkomst. Etniciteit is geen biologisch gegeven, maar een sociale constructie. Met het noemen van een bepaalde etnische afkomst komt een hele voorstellingswereld in beeld. Uit de voorbeelden die hierboven zijn gegeven uit het buitenland blijkt dat precies dezelfde criminaliteitsproblemen ook anders benoemd kunnen worden: als kenmerk van sociale klasse, als buurtprobleem, als bewijs van discriminatie binnen het strafrechtelijke apparaat. Wij doen het in Nederland veel vaker etnisch. Het woord ‘allochtoon’ wordt ook in geen enkel ander land gebruikt (laat staan de dubbel-negatieve categorie van ‘niet-Westerse allochtonen’). Qua gevoelswaarde staat het woord allochtoon voor een gemiddelde Fransman bijvoorbeeld gelijk aan het Engelse woord *nigger*. Het is een term die een categorie inwoners van Nederland maatschappelijk uitsluit en dat heeft onverwachte consequenties. Alle landen van West-Europa hebben met omvangrijke immigratie te maken (gehad), maar onze ‘allochtone’ bevolking is groter dan elders. Dat komt niet omdat het aantal immigranten groter is, maar omdat in Nederland de definitie zo ruim is genomen. Allochtoon is hij die zelf is geïmmigreerd of van wie ten minste één ouder buiten Nederland is geboren. Wij classificeren in Nederland mensen meer dan in andere Europese landen naar etnische afkomst, cultuur en... criminaliteitsprofiel.

Ten tweede zouden naar mijn inzicht beoefenaren van de wetenschap nog meer *prudentie* aan de dag leggen bij het publiceren van resultaten dan toch al van ze geëist mag worden. In de woorden van Köbben: publiceer niet voordat je volkomen zeker bent van je zaak, ‘zo zeker als een mens maar zijn kan’.¹⁴

Het is mijn standpunt dat we er in Nederland goed aan hebben gedaan het taboe op de onderzoeksvraag naar het verband tussen etniciteit en misdaad naast ons neer te leggen. De kwestie is hier anders dan elders in Europa goed bespreekbaar geworden en lijdt geen ondergronds bestaan. Maar we kunnen die verworvenheid alleen maar in stand houden als daarbij eenvoudige regels van fatsoen worden bewaard. Dat is in laatste instantie een kwestie van beschaving.

Referenties

- ¹ The Times, 25 januari 1999.
- ² Bastenier, A. e.a. (2001). *Mon délit ? Mon origine. Criminalité et criminalisation de l'immigration*. Brussel: De Boeck Universiteit.
- ³ Arrest Hof van Beroep te Gent, 21 april 2004.
- ⁴ Exner, F. (1939). *Kriminalbiologie*. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt.
- ⁵ Exner, F. (1939). *Kriminalbiologie* (p. 70). Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt.
- ⁶ Steinweis, E. (2006). *Studying the Jew; Scholarly anti-Semitism in Nazi Germany* (pp. 137-142). Cambridge Mass: Harvard University Press.
- ⁷ Biervliet, H. e.a. (1978). Biologisme, racisme en eugenetiek in de antropologie en sociologie in Nederland in de jaren dertig. Bovenkerk, F. e.a. (red.): *Toen en thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (pp. 208-235). Baarn: Ambo.
- ⁸ Junger, M. (1990). *Delinquency and Ethnicity. An investigation on social factors relating to delinquency among Moroccan, Turkish, Surinamese and Dutch boys*. Deventer-Boston: Kluwer law and taxation publishers.
- ⁹ Zelf meen ik natuurlijk van wel. Zie Bovenkerk, F. (2001). *Misdaadprofielen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- ¹⁰ Zie voor een al weer enigszins gedateerd overzicht waarin vele tientallen van de belangrijkste studies worden besproken: Driessen, F.M.H.M. e.a. (2002). *Zeg me wie je vrienden zijn. Allochtone jongeren en criminaliteit*. Zeist: Kerckebosch.
- ¹¹ Bovenkerk, F. (2003). Taboe in de criminologie. *Proces*, 82 (5), 244-253.
- ¹² Hagendoorn, L. en Sniderman, P. (2004). Het conformisme-effect: sociale beïnvloeding van de houding ten opzichte van etnische minderheden. *Mens en Maatschappij*, 79 (2), 101-143.
- ¹³ Haan, W. (1990). De Allochtonen en autochtonen: gelijkheid en verschil in cultuur en criminaliteit. *Justitiële Verkenningen*, 16 (5), 29-53.
- ¹⁴ Köbben, A.J.F. (1989). Taboes in de wetenschap. Van Braak, H (red.) *Taboe; waarover wij niet mogen spreken* (pp. 84-93). Rotterdam: Donker.

Ethische aspecten van onderzoek

Inleiding

Het thema van dit stuk is of onderzoek kan en mag ingeperkt worden omwille van ethische overwegingen, dit omdat bepaalde vragen moreel niet toegestaan zouden zijn. In de voorbereidende tekst van de KNAW, gepresenteerd aan de sprekers, werd gerefereerd aan de zaak Buikhuisen. Professor Buikhuisen is een Nederlandse criminoloog-onderzoeker die enkele tientallen jaren terug de biologische risicofactoren voor delinquent gedrag wilde nagaan. Enkel het idee alleen al lokte zoveel verontwaardiging uit, dat Buikhuisen uiteindelijk de academische professie verliet. De vraag hierbij is uiteraard of dit gerechtvaardigd is. Kunnen onderwerpen dermate ongehoord zijn dat wetenschappelijk onderzoek ernaar geheel ontoelaatbaar is, of dat men niet eens mag suggereren dat een bepaalde vraag onderzocht moet worden? Mijn antwoord hierop is heel duidelijk 'nee'. Wetenschappelijk gezien moeten alle vragen gesteld kunnen worden, wat echter niet betekent dat alle onderzoek mogelijk moet zijn. In dit stuk zal hierover verder uitgewijd worden. Vooreerst zal een reflectie gegeven worden op het denken omtrent biologische oorzaken van antisociaal gedrag over de laatste decennia, waarna zal ingegaan worden op enkele basisvoorwaarden waaraan moet worden voldaan vooraleer onderzoek kan worden verricht.

Waarom neurobiologisch onderzoek zo gevoelig ligt

De zaak Buikhuisen is allerm minst een puur Nederlands fenomeen. In 1992 werd het Amerikaanse National Institute of Health (NIH) gedwongen een subsidie van 78.000 dollar te weigeren voor een conferentie getiteld 'Genetic Factors in Crime: Findings, Uses, and Implications'.¹ De reden hiervoor was voornamelijk de vrees dat deze conferentie misbruikt zou worden om niet gepaste inzichten te verspreiden en dat er racistische motieven aan ten grondslag zouden liggen. Uitspraken over deze conferentie gingen echter heel ver, waarbij er vergelijkingen werden gemaakt met racistisch gedrag in het Nazi-tijdperk. Uiteindelijk kon de conferentie in 1995 toch doorgaan, onder andere omdat met vele eerder geuite bezwaren rekening werd gehouden. Een van deze bezwaren was dat meer rekening moest worden gehouden met de aspecten van afkomst en spanningen tussen etnische groepen.

Meer recent kende de VUmc-onderzoeksgroep van professor Doreleijers (waar de auteur van dit stuk deel van uitmaakt) gelijkaardige ervaringen, dit naar aanleiding van een onderzoek naar de neurobiologische kenmerken van het stress systeem bij delinquente jongeren. Omdat het onderzoek in Amsterdam uitgevoerd zou worden, moest aldaar toestemming worden gevraagd voor de uitvoering (niet voor subsidie,

want die werd verleend door het VUmc vanuit de eerste geldstroom). In eerste instantie stuitte het onderzoek om de eerder vermelde redenen op bezwaren, namelijk de vrees dat er gevoelige resultaten uit zouden komen, voornamelijk met betrekking tot verschillen tussen etnische groepen. Uiteindelijk kon het onderzoek toch doorgaan, dankzij burgemeester Cohen, die terecht stelde dat onderzoek niet gestopt mag worden omdat men niet wil dat er bepaalde resultaten bereikt worden. Op 18 oktober 2006 verdedigde Arne Popma zijn proefschrift over dit onderwerp en zoals verwacht waren de resultaten belangwekkend, maar geenszins verontrustend. Als onderzoeksgroep zijn we er ons thans wel degelijk van bewust dat het niet de onderzoeksvragen of de resultaten zijn die verontrustend kunnen zijn, maar de wijze waarop de onderzoekers en de publieke opinie zullen omgaan met de bevindingen. Dit wordt verder geïllustreerd aan de hand van voorbeelden.

In het licht van de geschiedenis is de controverserige omtrent neurobiologisch onderzoek niet moeilijk te begrijpen. De genetisch biologische overtuigingen van het begin van de 20^e eeuw hebben ernstige gevolgen gekend, en dit niet enkel in nazi-Duitsland. De eugeneticagedachte heeft bijvoorbeeld in de Verenigde Staten geleid tot restrictie van migratie en (tijdelijk) verbod op interraciale huwelijken.² Ook in dit geval lag het probleem niet zozeer bij het onderzoek op zich, maar veeleer bij de wijze waarop onderzoek werd geïnterpreteerd en gebruikt. Om deze reden is het belangrijk dat mensen weten wat onderzoek inhoudt, en erop letten dat een juiste vertaling wordt gemaakt van de bevindingen. Dit geldt niet enkel voor de media en gezagsdragers die hun uitspraken en beleid baseren op onderzoek, maar tevens voor wetenschappers. Een recent voorbeeld hiervan betreft het veronderstelde verband tussen IQ en ras. Onderzoek toonde aan dat zelfs na correctie voor socio-economische status en gezinsfactoren, personen van verschillende rassen anders scoren.³ De conclusie dat bepaalde etnische groepen minder intelligent zouden zijn kan gemakkelijk getrokken worden – en zal door sommigen wellicht graag worden getrokken – maar is wetenschappelijk absoluut fout. Een statistisch verschil zegt immers niets over de oorzaak van een fenomeen. Deze redenering gaat daarenboven ook voorbij aan het feit dat de IQ-test een door de mens ontworpen test is, gebaseerd op de overtuiging van wat professionals beschouwen als intelligentie, omdat het bepaalde vaardigheden zijn die in onze (westerse) wereld essentieel zijn.

Net als het geval is bij IQ, denkt men ook bij neurobiologisch onderzoek te vaak dat gevonden verschillen verklarend zijn, oorzakelijk dus. Als het aan te tonen is in de hersenen, het bloed en zeker de genen, dan zou het vaststaand zijn en dus bepalend voor het functioneren van het individu. Recente wetenschappelijke bevindingen zijn in deze zin interessant omdat zelfs de determinerende rol van genen ter discussie staat, daar de uiteindelijke expressie van genen in belangrijke mate onder invloed staat van de omgeving.⁴ Dergelijke inzichten werpen een heel ander licht op de betekenis van onderzoek, wat het idee van mensen omtrent onderzoek in belangrijke mate kan bepalen. Het aldus correct duiden van de mogelijke impact van onderzoek moet ertoe leiden dat mensen meer open staan voor bepaalde vormen van onderzoek, ook als die als ‘gevoelig’ worden bestempeld. Als dat niet zo is, en als bepaald onderzoek onmogelijk wordt gemaakt, dan is de kans immers groot dat maatschap-

pelijk en wetenschappelijk relevante verklaringen worden gemist, omdat men uit onwetendheid bepaalde mogelijkere relevante denkrichtingen uitsluit. Fenomenen zoals antisociaal gedrag kunnen slechts verklaard worden als men het geheel van risicofactoren beschouwt, inclusief sociale en biologische kenmerken. Bovendien, indien een bepaalde groep factoren genegeerd wordt, dan mist men niet alleen de invloed van die factoren, maar tevens de mogelijke interactie tussen verschillende groepen factoren.⁵ Doordat bepaalde omgevingsfactoren slechts van belang zijn als er ook neurobiologische factoren in het spel zijn, kan het best zijn dat te eenzijdig onderzoek van bepaalde factoren ook maakt dat zelfs de waarde van de onderzochte factoren niet wordt ontdekt.

Voorwaarden voor degelijk onderzoek

Alle vragen moeten gesteld kunnen worden, maar dat betekent geenszins dat elk onderzoek mogelijk moet zijn. Ten eerste spelen er ethische aspecten die de uitvoerbaarheid van onderzoek bij proefpersonen bepalen. Zeker bij minderjarigen is dit een cruciaal aspect, omdat de voordelen van het onderzoek afgewogen moeten worden ten opzichte van potentieel nadelige aspecten. Daarnaast moet het onderzoek uiteraard aan essentiële kwaliteitscriteria voldoen. Onderzoek moet noodzakelijk zijn, nog niet eerder voldoende uitvoerig zijn verricht, en voldoende kwalitatief zijn opgebouwd.

Noodzaak van onderzoek

Dit aspect is uiteraard essentieel en dient hard te worden gemaakt in de probleemstelling. In geval van vernieuwend onderzoek kan dit echter erg moeilijk zijn, omdat er dan nog weinig evidentie bestaat voor een specifieke veronderstelling. Nochtans moet het ook in dat geval mogelijk zijn een onderbouwing te beargumenteren, bijvoorbeeld omdat een gelijkaardig ‘experiment’ ook in andere populaties werd uitgevoerd, en de resultaten veelbelovend en relevant kunnen zijn. De voorbereidende stukken voor deze conferentie van de KNAW haalden de zin van onderzoek naar de Holocaust aan. In het licht van het voorgaande, en mijn stelling dat elke vraag mogelijk moet zijn, kan gesteld worden dat dergelijk onderzoek op zich moet kunnen, mits men kan aantonen dat dit onvoldoende onderzocht is, of er voldoende evidentie is voor een alternatieve waarheid. Dit lijkt me met betrekking tot de Holocaust moeilijk denkbaar.

De laatste jaren wordt terecht meer de nadruk gelegd op de relevantie van onderzoek, daar het noodzakelijk is al op voorhand na te denken over de implicaties van onderzoek. Het nadeel hiervan is dat basaal onderzoek hierdoor in de verdrukking zou kunnen komen, omdat de onmiddellijke implicaties van dergelijk onderzoek meestal onbekend zijn, of een hoog hypothetisch gehalte hebben. Hierdoor is geuite relevantie uiteraard gemakkelijk te verwerpen of te bekritisieren. Met betrekking tot onderzoek naar de Holocaust is de relevantie ontegensprekelijk het juist interpreteren van de geschiedenis. Ook met betrekking tot dit onderwerp moet men steeds goed evalueren hoe het staat met dit aspect.

Kwaliteit van het onderzoek: vals negatieve en vals positieve fouten

Vervolgens is het belangrijk aan te tonen dat de voorgestelde methode geschikt is om de vraag te beantwoorden. Bevindingen, voortkomend uit foutief opgesteld onderzoek, wijken al snel af van de realiteit. Een heikel punt is bijvoorbeeld het bepalen van het aantal proefpersonen. De grootte van een verschil, bijvoorbeeld het vaker voorkomen van een bepaald gen in de groep met de aandoening ten opzichte van controles, bepaalt immers hoeveel proefpersonen minstens onderzocht moeten worden op het kenmerk. Onderzoekt men er minder, dan bestaat de kans dat een daadwerkelijk aanwezig verschil niet ontdekt wordt, wat ook de vals negatieve fout wordt genoemd. Het niet vinden van een kenmerk dat er wel is, is niet enkel een probleem in wetenschappelijke zin, maar tevens ethisch-deontologisch, omdat de (schaarse) onderzoeksmiddelen dan onjuist besteed worden, en de proefpersonen worden blootgesteld aan onderzoek dat niet correct is.

Het schatten van de vermoede populatiegrootte wordt doorgaans gedaan aan de hand van zogenaamde 'power-analyses'. Hoewel dit uiteraard een verbetering oplevert ten opzichte van de ondoordachte inschatting, levert dit niet de volledige oplossing, omdat het voor het uitvoeren van een power-analyse nodig is dat men reeds op voorhand 'weet' wat het verschil zal zijn (en wat de spreiding rond het verschil zal zijn). Deze techniek maakt het mogelijk het minimaal aantal personen te bepalen dat nodig is voor het detecteren van wat men als een 'klinisch relevant' verschil beschouwt, maar ook dat laatste blijft in zekere mate een arbitraire keuze.

Omgekeerd speelt ook het gevaar van vals positieve bevindingen. Dit zijn in onderzoek aangetoonde verschillen die er in werkelijkheid niet zijn. Deze kunnen bijvoorbeeld optreden omdat de statistische testen dergelijk toeval toelaten (bij een verschil $p < 0,05$ zal een op twintig analyses per toeval statistisch verschillend zijn), of omdat de onderzochte groep dermate groot is dat zelfs kleine absolute verschillen significant blijken te zijn. Dit laatste is gemakkelijk na te gaan, omdat het gevonden verschil tussen beide groepen dan erg klein is in absolute cijfers. Dit komt vaak voor in bevolkingsonderzoek met omvangrijke groepen. Terwijl de groepsgrootte controleerbaar is, is dit veel minder het geval voor het aantal analyses dat werd verricht. In wetenschappelijke publicaties kan immers enkel het aantal analyses worden geteld waar daadwerkelijk over gerapporteerd wordt. En dit is een lastig aspect, daar dit niets zegt over het aantal analyses dat daadwerkelijk werd uitgevoerd door de publicerende onderzoekers. De huidige geïnformatiseerde analysemogelijkheden laten het toe vele kenmerken tegelijk te onderzoeken en te analyseren, en in het kader van het schrijven van een onderzoeksbijdrage is het niet ongebruikelijk wat met de data 'te stoeien'. Zo laten de huidige testmethodes toe verschillende mogelijke genvariëaties tegelijkertijd te meten bij de deelnemers, terwijl de beschikbare statistische pakketten toelaten vele kenmerken tegelijk te vergelijken tussen groepen. Volgens de $p < 0,05$ -regel zal het vergelijken van 100 mogelijke genvariëaties een op de twintig, dus 5 toevalsbevindingen opleveren. Als enkel die 5 in een onderzoekspublicatie gepresenteerd worden, dan kan dit een sterk vertekend beeld geven. De lezer weet immers niet van de 95 negatieve analyses die verricht werden.

De neiging van onderzoekers om vooral positieve – significante – bevindingen te publiceren leidt hierdoor tot een vertekening. Onderzoekers verkiezen het om te publiceren in goede, gezaghebbende tijdschriften, omdat dat voor de verdere onderzoekscarrière van belang is, alsook voor het verwerven van subsidies. En hoewel ze vaak het tegendeel beweren, verkiezen tijdschriften doorgaans artikelen die verschillen aantonen boven onderzoeksbevindingen die geen verschil aantoonde. Wat uiteraard maakt dat onderzoekers ertoe neigen hun significante verschillen voorop te plaatsen, en de negatieve bevindingen als niet relevant te klasseren. De regelmatig gepubliceerde *reviews* of meta-analyses (samenvoegen en statistisch verwerken van verschillende onafhankelijke onderzoeken) lijden hier uiteraard ook onder, daar er geen rekening wordt gehouden met onderzoeken die negatief bleken en daardoor in de kast belandden. Ook op dit vlak is verandering merkbaar, bijvoorbeeld doordat resultaten van grootschalig onderzoek verplicht beschikbaar gesteld moeten worden. Resultaten van medicijnonderzoek moeten thans openbaar gesteld worden, wat maakt dat resultaten controleerbaar zijn.

Inherente beperkingen erkennen

Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat gestreefd moet worden naar onderzoek dat aan rigoureuze kwaliteitscriteria voldoet. Tegelijkertijd moet men er zich bewust van zijn dat perfect onderzoek niet bestaat, en dat elk onderzoek inherente tekortkomingen vertoont. Onderzoek in de algemene bevolking heeft als beperking dat het onderzoeken van een perfect representatieve bevolkingssteekproef niet mogelijk is. Steeds zal er immers een subgroep zijn die niet deelneemt, of die onbereikbaar is, en het lijkt erg onwaarschijnlijk dat deze groep dezelfde kenmerken vertoont als de deelnemers. In schoolonderzoek gaat het bijvoorbeeld om de spijbelaars, en in algemeen bevolkingsonderzoek om mensen die geen telefoon hebben, of tijdelijk elders verblijven, zoals detentiecentra of zorginstellingen. Onderzoek in een specifieke populatie, bijvoorbeeld in een detentiepopulatie, heeft dan weer als nadeel dat men niet goed weet hoezeer deze groep de volledige detentiepopulatie of de volledige populatie van ernstige delinquenten individuen representeert. Afhankelijk van de vraagstelling zal onderzoek in een van deze populaties aangewezen zijn. Hetzelfde geldt voor de meetinstrumenten. De uitkomst van antisociaal gedrag is multifactorieel bepaald, waarbij het samenspel van omgevingskenmerken en intrinsieke eigenschappen door de tijd heen bepalend is. Daar in elk onderzoek maar een beperkt instrumentarium kan worden gebruikt, is het evident dat niet alle factoren even gedetailleerd bevestigd kunnen worden.

Dit betekent geenszins dat onderzoek niet relevant en/of ongeoorloofd is, integendeel. Dit betekent wel dat onderzoek steeds geïnterpreteerd moet worden in het licht van mogelijke beperkingen. En dat is een aspect wat helaas te vaak gemist wordt. In onderzoeksrapporten is het gebruikelijk en in vele gevallen zelfs verplicht tekortkomingen op te sommen. Als onderzoeksresultaten publiek gepresenteerd worden, is dit echter veel minder het geval. En dan dreigt misinterpretatie. Zo is niet ongebruikelijk dat neurobiologische onderzoekers hun resultaten zo voorstellen dat de

publieke opinie deze interpreteert als causaal. Het zit in de hersenen of zelfs in de genen, dus dat is de reden waarom iemand zo geworden is. De inherente beperkingen van het onderzoek, de mogelijke onderzoeksfouten of de alternatieve verklaringen voor de mogelijkere daadwerkelijk aanwezige verschillen krijgen veel minder, of zelfs geen aandacht. Op dit vlak ligt een belangrijke verantwoordelijkheid bij de onderzoeker. Omgaan met de media, de publieke opinie en gezagsdragers is echter niet eenvoudig, omdat moet worden omgegaan met individuen die veelal weinig expertise hebben op het desbetreffende vlak, of die zelf een bepaalde mening hebben, en wetenschappelijke bevindingen gebruiken om hun idee te laten gelden. Dit maakt dat wetenschappers bedreven moeten zijn in het benaderen van de media en derden die interesse tonen in onderzoek, en het duidelijk maken van hun boodschap. Ook goedbedoelende onderzoekers kunnen immers volledig verkeerd verslagen worden.

Conclusie

Als conclusie van deze bijdrage kan gesteld worden dat de vraag of alle onderzoeksvragen gesteld moeten kunnen worden door de auteur als positief wordt beantwoord. Er zijn echter wel redenen waarom bepaalde onderzoeken niet geoorloofd kunnen zijn, maar die hangen veeleer samen met de relevantie van het onderzoek. Daarnaast is het belangrijk dat onderzoek op kwalitatieve wijze wordt opgezet en ook dat de resultaten worden bekeken in het licht van mogelijke tekortkomingen. Het wereldkundig maken van resultaten is tot slot een heikel punt, en moet zorgvuldig worden gedaan.

Referenties

- ¹ Niehoff, D. (1999). *The Biology of Violence (How Understanding the Brain, Behavior and Environment Can Break the Vicious Circle of Aggression)* (p. 3). New York: The Free Press.
- ² Niehoff, D. (1999). *The Biology of Violence (How Understanding the Brain, Behavior and Environment Can Break the Vicious Circle of Aggression)* (p. 10). New York: The Free Press.
- ³ Brooks-Gunn, J.; Klebanov, P.K. en Duncan, G.J. (1996). Related Articles, Ethnic differences in children's intelligence test scores: role of economic deprivation, home environment, and maternal characteristics. *Child Development*, 67 (2), 396-408.
- ⁴ Rutter, M.; Moffitt T.E. en Caspi A. (2006). Related Articles, Gene-environment interplay and psychopathology: multiple varieties but real effects. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47 (3-4), 226-261.
- ⁵ Caspi, A. en Moffitt, T.E. (2006). Related Articles, Gene-environment interactions in psychiatry: joining forces with neuroscience. *Nature Reviews Neuroscience*, 7 (7), 583-590.

Samenvatting van de discussie over het thema ‘wetenschappelijke controverses’

De discussie wordt geopend met een reactie op de vraag of alle onderzoeksvragen voor het verrichten van empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek gesteld zouden mogen worden. De panelleden en het publiek menen dat wetenschappelijk onderzoek zoveel mogelijk vrij dient te zijn van taboes.

Als alles in principe ondezocht kan worden maar men zich baseert op de plausibiliteit van hypothesen en het belang van onderbouwing van onderzoeksontwerpen zou de vraag echter ook omgedraaid kunnen worden: geen enkele vraag zou mogelijk moeten zijn, mits die vraag inhoudelijk wetenschappelijk beargumenteerd is. Er dient dan gekeken te worden naar de voorwaarden en de verantwoording voor de onderzoeksvragen en de wijze van inbedding van de onderzoeksvragen in een bredere maatschappelijke context.

Een van de gestelde voorwaarden is het problematiseren van het begrip etniciteit bij het formuleren van theoretische vooronderstellingen bij het doen van sociaal-wetenschappelijk of *survey* onderzoek. Daarbij dient aandacht te bestaan voor de betekenis van het begrip etniciteit voor de betrokkenen zelf, de onderzoeker, betekenis die het publieke discours er aan toedicht en aan de maatschappelijke inbedding van het begrip. Immers, verklarende aspecten van multiculturele identiteiten worden ook op maatschappelijk niveau gevonden, ondanks de enorme complexiteit, veranderlijkheid en inherente tegenstrijdigheid van een dergelijk begrip. Daarnaast zou de onderzoeker in kwestie dienen te verklaren waarom hij of zij een begrip als etniciteit als variabele in zijn onderzoek wil opnemen.

Het belang inhoudelijk de onderzoeksvariabelen vooraf te beargumenteren stuit ook op weerwoord. Sommigen beargumenteren dat de opname van demografische onderscheidingen tussen proefpersonen in de dataset zonder opgaaf van theoretische gronden een voordeel heeft: veel verrassende onderzoeksresultaten worden gevonden juist als de onderzoeker niet wordt gedwongen tot een sterk hypotheseformulerend en -toetsend onderzoeksconcept. Een helder geformuleerd hypothetisch onderzoeksmodel sluit serendipiteit tijdens routinematig onderzoek vrijwel uit. Het is niet uitzonderlijk dat bij analyse van onderzoeksgegevens er onverwachte resultaten worden gevonden die met de toevoeging van bepaalde variabelen tot waardevolle conclusies hadden kunnen leiden. Indien alle variabelen binnen een onderzoeksconcept theoretisch verantwoord zijn, zal de kans op verrassende conclusies inperken. Zo zal een eventueel ‘verbod’ op het onverantwoord integreren van de variabelen afkomst of etniciteit innovatief onderzoek in de weg kunnen staan.

Overigens kunnen in wetenschappelijk onderzoek deze en andere – niet altijd minder gevoelige – variabelen verkeerd gebruikt worden. De vraag rijst dan welke variabelen wél nog zonder theoretische onderbouwing gebruikt kunnen worden. Het

begrip agressie is bijvoorbeeld even heterogeen als het begrip etniciteit. Zelfs aan een variabele als het biologische aspect sekse kleven allerlei socialisatiecomponenten en het omvat diverse maatschappelijke verwachtingspatronen.

Tot slot dient de onderzoeker zich te realiseren dat de gevoeligheid van bepaalde variabelen veelal in relatie staat tot een bepaald onderwerp. Dezelfde variabelen kan in andere contexten volledig oncontroversieel zijn.

Kwesties zoals die rondom Buikhuisen en andere wetenschappelijke rellen zijn veelal niet gebaseerd op een open en zuiver wetenschappelijk debat, maar op mythevorming en mediahetzes. Dit is recentelijk wederom bewezen door een gewezen wetshouder in Amsterdam die sprak over 'kutmarokkanen'. Dergelijke uitingen getuigen van weinig subtiele bewoordingen die duidelijke vooronderstellingen blootleggen.

Onderzoek naar etniciteit of genenonderzoek kan zich er juist toe lenen bepaalde heersende mythes te doorbreken. Onderzoek zou ertoe kunnen dienen algemene beeldvormingen in de samenleving bloot te leggen en bij te stellen of het zou een bijdrage kunnen leveren aan probleemoplossing door bijvoorbeeld te verklaren waarom bepaalde groepen in een achterstandspositie verkeren. Onderzoek naar bijvoorbeeld etniciteit zou dus juist kunnen leiden tot emancipatie van de bestudeerde groep(en). Een maatschappelijke inbedding van de onderzoeksvragen is hierbij wel een vereiste.

Mythes en mediahetzes kunnen ontstaan als het resultaat van selectieve publicaties van onderzoek in de media waarin bijvoorbeeld alleen de conclusies van het onderzoek uitgelicht worden terwijl randvoorwaarden voor geldigheid van conclusies worden genegeerd. Het spreekt voor zich dat dit beperkte interpretaties van onderzoeksgegevens bij het publiek sterk in de hand werkt. De media en de politiek kunnen die uitkomsten van onderzoek eruit pikken die zij voor hun publiek of voor hun politieke programma interessant achten, ongeacht de inbedding of nuances die door de onderzoeker zijn aangebracht. Een dergelijke isolatie van de context waaruit de conclusies zijn voortgevloeid kan noodlottig zijn voor wetenschappers, die slechts kunnen toezien hoe anderen met hun werk aan de haal gaan.

Als mogelijke kracht vanuit wetenschappelijke kringen tegen een dergelijk selectieve opname van conclusies uit wetenschappelijk onderzoek kan de onderzoeker er voor kiezen meer in het voetlicht te treden, teneinde zijn onderzoeksresultaten toe te lichten en te benadrukken wat hij met de bevindingen voor ogen heeft (dit is wat Engbersen later in deze bundel de 'voice-optie' noemt). Als journalisten of politici weglopen met ongenueanceerde stellingen uit een onderzoek, dan zou de onderzoeker maatregelen kunnen treffen om te voorkomen dat anderen op verkeerde wijzen met zijn gegevens aan de haal gaan. Een publiek debat of een ingezonden brief kan daarbij al voldoende zijn. De onderzoeker dient nadrukkelijk te zijn in de wijze waarop hij praat over zijn eigen onderzoek, ook in het publieke domein. Dit zou in onderzoekersopleidingen beter benadrukt kunnen worden. Een goede inbedding van onderzoeksvariabelen alsmede een actieve stellingname van de betrokken onderzoekers bij het aan de buitenwereld presenteren van de onderzoeksgegevens kan de media of de politiek de wind uit de zeilen nemen bij een beperkte interpretatie.

Transparantie en controleerbaarheid

Inleiding

Om uiteenlopende redenen kan een onderzoeker terughoudend zijn met zijn of haar rapportages en niet alles vermelden wat voor het formuleren van conclusies relevant is. Bij participerende observatie kan de persoonlijke relatie die een onderzoeker met de onderzochte personen opbouwt tot een dergelijke terughoudendheid uitnodigen. In andere gevallen krijgt men slechts toegang tot bepaalde gegevens (bijvoorbeeld dossiers van het Openbaar Ministerie) onder allerlei beperkende voorwaarden, zoals condities van geheimhouding. Ook kan de bescherming van privacy verslaglegging in de weg staan. Zelfs wanneer personen niet bij name genoemd worden kunnen zij toch zodanig herkenbaar zijn dat op dit punt moeilijkheden ontstaan. Nog verder gaat het wanneer de instantie die toegang tot onderzoeksgegevens verleent daaraan de voorwaarde verbindt dat publicaties waarin van deze gegevens gebruik wordt gemaakt vooraf door haar goedgekeurd dienen te worden.

In al deze gevallen is het moeilijk, zo niet onmogelijk, het onderzoek op voor collega-onderzoekers controleerbare wijze vast te leggen. De transparantie van het onderzoek is betrekkelijk. Het negatieve effect hiervan wordt groter wanneer collega-onderzoekers geen toegang hebben tot dezelfde gegevens. Zij moeten de onderzoeker op zijn woord geloven. Dit maakt het eenvoudiger voor onderzoekers om (bewust of onbewust) de verslaglegging van het onderzoek conform de eigen vooroordelen in te kleuren. Anderzijds is het doen van onderzoek soms nauwelijks mogelijk wanneer men dergelijke beperkingen niet accepteert.

Tijdens de bespreking van dit tweede thema buigen we ons over de volgende vragen: Welke formele of informele beperkingen in de verslaglegging van het onderzoek die ten koste gaan van transparantie en controleerbaarheid zijn niet meer aanvaardbaar? Wanneer staan formele of informele beperkingen de wetenschappelijke integriteit van de onderzoeker zodanig in de weg dat zij niet door hem geaccepteerd mogen worden? Zijn er omstandigheden aan te geven waaronder onderzoek, hoe deugdelijk het ook is uitgevoerd, vanwege een gebrek aan transparantie en controleerbaarheid, niet *wetenschappelijk* mag of kan worden genoemd?

Problemen van transparantie en controleerbaarheid in criminologisch onderzoekⁱ

Inleiding

De criminologie houdt zich bezig met het bestuderen van het gedrag van misdadigers, en daarnaast ook met de studie naar het functioneren van de formele sociale controle-instellingen, zoals de politie en het gevangeniswezen. De onderzoeksvragen hebben betrekking op belangrijke thema's als het ontstaan en de ontwikkeling van criminele gedragspatronen en de impact en effectiviteit van strafrechtelijke opsporingsmethoden en sancties. Mijn collega Hans Boutellier, hoogleraar Veiligheidsstudies aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, drukte de positie van de criminologie als volgt eens treffend uit: 'het gaat ergens over en het doet er toe'.

Criminologische onderzoeksvragen hebben een grote maatschappelijke betekenis, maar tegelijkertijd is er ook een probleem. De proefpersonen of algemener uitgedrukt de onderzoekssubjecten, hebben doorgaans andere belangen dan waarheidsvinding. Zij benadrukken, als ze al instemmen met onderzoek, hun anonimiteit en het is lang niet zeker dat zij eerlijk en open meewerken aan veldonderzoek of interviews. Wat voor belangen hebben daders én criminaliteitsbestrijders om hun bedrijfsgeheimen prijs te geven? De geringe mededeelzaamheid van de daders leidt ertoe dat de onderzoeker gebruik zal willen maken van registraties en dossiers. Er is geen gebrek aan politieregisters, dossiers, strafbladen en andere wetenswaardigheden die door de politie en de reclassering zijn verzameld. De vraag is wel onder welke condities de onderzoeker toegang tot deze informatie krijgt.

Dezelfde situatie doet zich voor bij bijvoorbeeld het onderzoek naar de effectiviteit van opsporingsmethoden. Er is een schat aan gegevens aanwezig. Maar voor wie zijn deze toegankelijk en onder welke voorwaarden? In 1999 publiceerde het onderzoekscentrum van het Ministerie van Justitie, het WODC, een (ontnuchterend) onderzoek naar de effectiviteit van de inzet van politie-infiltranten. Kan een dergelijk wetenschappelijk onderzoek vandaag de dag nog in alle openheid uitgevoerd en gepubliceerd worden? Het antwoord volgt in deze bijdrage.

De criminoloog bevindt zich dus in een spanningsveld: aan de resultaten van zijn onderzoek wordt een groot maatschappelijk belang gehecht, maar tegelijkertijd zijn de condities waaronder het onderzoek moet worden verricht allerminst gunstig. Uit deze spanning vloeien ethische vragen en dilemma's voort. In de kern gaat het er om

ⁱ Met dank aan Hans Nelen en Edward Kleemans voor het kritisch doornemen van de tekst.

waar de grenzen zouden moeten worden gelegd. Rechtvaardigt het grote maatschappelijke belang dat de onderzoeker concessies doet aan de condities waaronder het onderzoek kan worden verricht, en tot hoever kan hij hierin gaan?

Ik wil deze vraag uitwerken aan de hand van concrete ervaringen die ik heb opgedaan op een specifiek onderzoeksterrein, namelijk dat van de georganiseerde misdaad. Sedert 1995 ben ik actief op dit terrein, eerst als onderzoeker bij de parlementaire enquêtecommissie Opsporingsmethoden (commissie-Van Traa), naderhand als onderzoeker bij de Monitor Georganiseerde Criminaliteit.¹

Het eenzijdige perspectief van de 'onwelkome boodschap'

In 1999 verscheen het boek *De onwelkome boodschap* van Köbber en Tromp, waarin aan de hand van waar gebeurde cases wordt uitgelegd hoe de integriteit van wetenschappelijk onderzoek kan worden bedreigd.² In bijna alle gevallen is sprake van een conflict tussen opdrachtgever en onderzoeker. De opdrachtgever heeft een groot belang bij de uitkomsten van het onderzoek en poogt de onderzoeker die met een onwelkome boodschap komt, monddood te maken. Ten onrechte ligt naar mijn mening in deze probleemanalyse het accent op uitsluitend de *externe* bedreigingen van goed en verantwoord onderzoek. In werkelijkheid verlopen dit soort bedreigende processen veel subtieler en sluipender. Köbber en Tromp onderkennen niet dat er ook een probleem is wanneer de in theorie tegengestelde belangen tussen opdrachtgever en onderzoeker, tussen de politieke opportuniteit en de wetenschappelijke rationaliteit, te *weinig* gearticuleerd worden.

Opdrachtgever en onderzoeker worden het soms al te gemakkelijk eens over de condities waaronder het onderzoek verricht zal worden. In mijn periode als directeur van het WODC (1994-2000) waren het juist de situaties van overeenstemming tussen opdrachtgever en onderzoeker die de meeste hoofdbreken kostten. Het betroffen situaties waarin de onderzoeker veel te gemakkelijk meeding in de denkwereld en in de ambities van de opdrachtgever of beleidsmaker.ⁱⁱ Dit kwam bijvoorbeeld tot uiting in het accepteren van te korte doorlooptijden van evaluatieonderzoek.³ Het betroffen onderzoeken waaraan groot gewicht werd toegekend. Maar juist door dit grote maatschappelijke gewicht bestond ook bij onderzoekers de verleiding in te stemmen met het onderzoek, ook al waren de onderzoekscondities suboptimaal.

Donald Cressey

In 1969 publiceerde de bekende Amerikaanse criminoloog Donald Cressey een boek over de georganiseerde misdaad in de Verenigde Staten.⁴ Dit boek, getiteld *Theft of the Nation*, veroorzaakte een schok in het land en bracht ook veel vakgenoten in staat van beroering. Nog tot op de dag van vandaag wordt Cressey's boek veelvuldig geciteerd, meestal voorzien van kritisch commentaar. Cressey was de eerste wetenschapper die de georganiseerde misdaad in de Verenigde Staten beschreef als een goed gestructureerde landelijke organisatie, die een bedreiging vormde voor het functioneren van de staat. Volgens Cressey bestond de georganiseerde misdaad uit

ⁱⁱ Omgekeerd werkt dit proces overigens ook: departementsambtenaren geven op basis van hun regelmatige contacten met onderzoekers veel ruimte aan wetenschappelijk onderzoek.

een verzameling van 24 maffia 'families' die elk op zich een hiërarchische organisatiegraad kenden en die de onderlinge activiteiten coördineerden met behulp van een 'commissie' bestaande uit de topmannen van de belangrijkste families. Cressey merkte ook op dat het overgrote merendeel van de deelnemers van Italiaanse en met name van Siciliaanse komaf was. Critici zouden later beweren dat hij hiermee de georganiseerde misdaad in de Verenigde Staten zag als een *alien conspiracy*.

Hoe verleidelijk ook, in het kader van dit betoog past het niet om inhoudelijk dieper in te gaan op het boek. Van belang hier zijn de condities waaronder Cressey zijn onderzoek deed. Cressey werd benoemd tot adviseur van de door president Johnson ingestelde commissie die onderzoek moest doen naar de aard en omvang van de georganiseerde misdaad in de Verenigde Staten. Deze commissie beschikte, evenals onze parlementaire enquêtecommissies, over de mogelijkheden om getuigen onder ede te horen. Cressey kreeg de opdracht om een deskundigenrapport te schrijven ten behoeve van deze presidentiële onderzoekscommissie. Zelf schrijft hij hier het volgende over:

'That report was written under conditions which can be best described as "desperate". Time pressures were such that important questions could not even be formulated, let alone discussed. I viewed the report as a first "draft", and after it was published I spent a year collecting materials necessary to revising it.'⁵

Die revisie werd in 1969 gepubliceerd onder de titel *Theft of the Nation*. Tijdens zijn werkzaamheden voor de commissie kreeg hij inzage in politiegegevens die tot dan toe gesloten bronnen waren geweest voor wetenschappelijke onderzoekers. Ook werd Cressey in de gelegenheid gesteld om met informanten en met politiedeskundigen te spreken. Die ervaringen hebben een grote impact gehad op zijn oordeel over de situatie van de georganiseerde misdaad in zijn land. In het voorwoord van *Theft of the Nation* stelt hij onomwonden:

'Upon being invited to work for the Commission, I was not at all sure that a nationwide organization of criminals exists. Discussions with my friends and colleagues indicated, and continue to indicate, that this skepticism is widely shared. I changed my mind. I am certain that no rational man could read the evidence that I have read and still come to the conclusion that an organization variously called "the Mafia", "Cosa Nostra", and "the syndicate" does not exist.'⁶

Deze laatste zinsnede legt een fundamenteel bezwaar bloot dat tegen de werkwijze van Cressey kan worden ingebracht: hij beschikte als lid van een onderzoekscommissie over exclusieve, voor derden niet toegankelijke, informatie en baseerde hierop zijn wetenschappelijke publicatie. En hij vraagt onomwonden om hem maar te geloven...

Van enige transparantie of van enige mogelijkheid om hem te controleren (laat staan zijn analyse te repliceren) is geen sprake. Cressey kreeg vervolgens veel kritiek, hij werd door sommigen zelfs verguisd, en kon zich daartegen moeilijk verweren omdat zijn bronnen geheim bleven. De geschiedenis heeft Cressey grotendeels in het gelijk gesteld. Uit latere getuigenissen en opsporingsonderzoeken bleek dat de georganiseerde criminaliteit in de Verenigde Staten inderdaad meer structuur en invloed had dan sceptische criminologen lange tijd wilden doen geloven. Maar juist door de grote maatschappelijke relevantie van zijn onderzoek had hij de omstandigheden waaronder hij werkte, en die hij zelf als *desperate* aanduidt, niet voor lief mogen nemen.

Conditie waaronder wetenschappelijk onderzoek verricht kan worden

De lotgevallen van Cressey roepen belangrijke vragen op over de positie van wetenschappers en wetenschappelijk onderzoek: had hij moeten afzien van deelname aan de onderzoekscommissie; had hij moeten afzien van het schrijven van een boek met wetenschappelijke pretenties? Zo nee, waar liggen dan de grenzen voor het uitvoeren van wetenschappelijk onderzoek? Naar mijn mening zijn bij de beantwoording van dergelijke vragen twee aspecten van belang: ten eerste de rol of de positie die de onderzoeker heeft ten tijde van de materiaalverzameling, en ten tweede de omstandigheden en voorwaarden waaronder het onderzoek kan worden verricht. Beide aspecten hebben grote invloed op de transparantie en controleerbaarheid van het onderzoek, en meer in het algemeen op de wetenschappelijke kwaliteit.

De positie van de onderzoeker

Indien een onderzoeker exclusieve toegang heeft tot bepaalde gegevens dan is zijn wetenschappelijke werk dat op basis van deze gegevens wordt verricht nauwelijks controleerbaar. In de casus Cressey zou de betrokkene alleen al om deze reden hebben moeten afzien van een wetenschappelijke publicatie, hoe baanbrekend *Theft of the Nation* ook was. Er is niets op tegen dat hij in zijn rol van commissielid rapporteert aan de commissie, maar een openbare, wetenschappelijke publicatie die hij met zijn grote gezag als hoogleraar schrijft gaat mijns inziens te ver.

Hoe te oordelen over situaties waarin *meerdere* onderzoekers een exclusieve toegang tot het relevante onderzoeksmateriaal hebben? Een dergelijke situatie deed zich voor bij het werk dat ik samen met drie hoogleraren criminologie verrichtte voor de commissie-Van Traa. In het kader van dat onderzoek kregen wij niet alleen toegang tot politiedossiers van afgerond opsporingsonderzoek (in principe voor wetenschappelijk onderzoek toegankelijk) maar ook tot informatie die normaliter niet toegankelijk is (inlichtingenwerk; lopend onderzoek). Wij hebben het probleem van de onmogelijkheid van controleerbaarheid enigszins ondervangen door voortdurend in tweetallen te werken, zodat in elk geval directe collegiale controle mogelijk was.⁷

Een van de strikte voorwaarden van de parlementaire enquêtecommissie was dat wij op geen enkele wijze met 'buitenstaanders' (dat wil zeggen personen buiten de kring van de commissie) mochten praten, laat staan discussiëren. Het normale wetenschappelijke gebruik om concepten ter toetsing voor te leggen aan naaste col-

lega's was hier dus uitdrukkelijk verboden. Wat betreft transparantie en controleerbaarheid waren de condities derhalve niet goed; daarentegen was na een intensieve discussie tussen alle betrokken partijen de wetenschappelijke onafhankelijkheid wel gewaarborgd. Wij konden als onderzoekers zelfstandig publiceren, weliswaar onder de verantwoordelijkheid van de commissie maar onze publicaties behoeften niet de instemming van de commissie. Toch blijft ook achteraf de twijfel knagen of wij uit oogpunt van de gebrekkige controleerbaarheid en transparantie wel gebruik hadden moeten maken van het materiaal dat exclusief aan ons, in het kader van de parlementaire enquête, was verstrekt.

Tot dusverre is over de positie van de onderzoeker in formele zin gesproken. In de praktijk kunnen onderzoekers in feitelijke zin een exclusieve toegang hebben verworven in de relatie met hun onderzoekssubjecten. De criminoloog Zaitch verrichtte in Nederland jarenlang onderzoek onder Colombiaanse cocaïnehandelaars.⁸ Hij had dankzij zijn vaardigheden en grote inzet het vertrouwen gewonnen van een aantal handelaars. Die exclusiviteit is niet alleen de kracht van zijn onderzoek maar gezien de gebrekkige controleerbaarheid en transparantie ook de zwakte. Maar kan en kon het anders? Gezien het delicate karakter van georganiseerde misdaad als studieobject is het onvermijdelijk dat niet volledig aan de eisen van transparantie en controleerbaarheid voldaan kan worden.

Het is moeilijk te bepalen waar precies de acceptatiegrenzen liggen. Naar mijn mening zou in elk geval intern (binnen het kader van het onderzoek zelf) tegenpraak en controle georganiseerd moeten worden. Concreet komt dit er op neer dat het beter is, ook bij veldstudies zoals Zaitch verrichtte, met meerdere onderzoekers te werken. Denkbaar is ook dat er een wetenschappelijke audit wordt ondernomen. In het geval-Cressey zou veel argwaan weggenomen zijn wanneer een selecte groep van wetenschappers in staat gesteld was om het onderzoeksmateriaal, onder condities van geheimhouding, te bekijken om te beoordelen in hoeverre Cressey een correcte analyse had gemaakt.

Van belang is dat empirische onderzoekers in toenemende mate dossieronderzoek zijn gaan doen. Dit biedt de mogelijkheid om onderzoek van elkaar te controleren of zelfs te repliceren. Op het terrein van mensensmokkel hebben in de afgelopen jaren drie onderzoeksteams de beschikking gekregen over (deels) dezelfde mensensmokkelzaken.⁹ Zij hebben daarbij gebruik gemaakt van zeer vergelijkbare analyseschema's. Dergelijke studies op hetzelfde misdaadterrein dragen bij aan de vergroting van de controleerbaarheid van (in casu) dossieronderzoek.

De bovenstaande overpeinzingen zijn allerm minst van actualiteitswaarde ontbloot. Evenals in andere sectoren rukt in de sector politie en justitie de verwetenschappelijking met rasse schreden op. De voormalige Nederlandse Politieacademie is een wetenschappelijk kennisinstituut geworden dat zich tot over de landsgrenzen met goed wetenschappelijk onderwijs en onderzoek wil profileren. Er is een College van Bestuur, met een politiechef als voorzitter. Een aantal docenten van de Politieacademie mag zich tegenwoordig lector noemen en verricht naast onderwijs ook onderzoek.

Maar hoe is het gesteld met de academische vrijheid? En hoe is het gesteld met de controleerbaarheid en transparantie van het verrichte onderzoek? Recent is door een van de lectoren een effectonderzoek verricht naar infiltratie door de politie. Het onderzoeksdesign is geheim, evenals de rapportage die slechts in drievoud aan de opdrachtgever (Raad van Hoofdcommissarissen) werd overhandigd. Op zichzelf bestaan er geen bezwaren tegen niet-openbaar onderzoek naar delicate onderwerpen. Maar een dergelijk type onderzoek mag zelfs niet de schijn van wetenschappelijkheid wekken, omdat er in strijd is gehandeld met belangrijke wetenschappelijke waarden. Het feit dat het onderzoek werd verricht door een lector werkzaam in een wetenschappelijk kennisinstituut, wekt derhalve de valse schijn dat het om een wetenschappelijk onderzoek gaat. Het gevaar is aanwezig dat de Nederlandse politie, die zowel opdrachtgever, belanghebbende als schatbewaarder is van relevant onderzoeksmateriaal, via zijn eigen lectoren aan de ene kant een wetenschappelijk cachet geeft aan het politieonderzoek, maar aan de andere kant bepaalt onder welke condities het onderzoek wordt uitgevoerd.

Werkomstandigheden en randvoorwaarden

Werkomstandigheden en de randvoorwaarden die voor het onderzoek gelden hebben ook grote invloed op de controleerbaarheid en transparantie van onderzoek. De Minister van Justitie stelt aan de toegang tot politie- en justitiegegevens als voorwaarde dat de beschrijvingen van de onderzoeker niet tot concrete personen herleidbaar mogen zijn. Dat klinkt op zichzelf erg logisch, maar er kleven ook enkele bezwaren aan. Bij belangrijke zaken, zoals de verwevenheid tussen georganiseerde misdaad en vastgoed in Amsterdam, is het eigenlijk niet goed mogelijk om de casuïstiek zo te beschrijven dat er voldaan wordt aan de door de minister gestelde voorwaarden. Sommige onderzoekers proberen de kans op herkenbaarheid te verkleinen door gefingeerde informatie in de casusbeschrijvingen op te nemen.¹⁰ In de Monitor georganiseerde criminaliteit wordt principieel voor een andere weg gekozen, namelijk door casuïstiek van zijn herkenbare details te ontdoen. Er wordt dus geen gefingeerde informatie toegevoegd, maar er worden gegevens weggelaten. Aan beide werkwijzen kleeft het bezwaar dat de controleerbaarheid er onder lijdt.

Op tal van manieren kunnen de omstandigheden waaronder de onderzoeker moet werken de controleerbaarheid en transparantie negatief beïnvloeden. Bovenkerk, die een boek schreef over een in Italië gedetineerde vrouw (*La bella Bettien*)¹¹ mocht in de zwaar beveiligde Italiaanse gevangenis geen recorder meenemen en zelfs geen pen en papier. Hij was bij de uitwerking van de twintig met haar gevoerde gesprekken sterk aangewezen op zijn geheugen.¹² Vergelijkbare problemen hebben veldonderzoekers die tijdens kerkdiensten en salsafeesten gesprekken voeren met hun onderzoekssubjecten. Bij dossieronderzoek kunnen zich ook tal van problemen opstapelen. Onderzoekers kunnen soms uitsluitend op het politiebureau binnen een beperkte tijd de dossiers bestuderen, mogen geen kopieën maken, etc. Maar soms, zoals bij de Monitor georganiseerde criminaliteit, zijn de afspraken gunstiger en mag

de onderzoeker materiaal meenemen (cd-rom's bijvoorbeeld) mits zijn werkplek afgeschermd is.

Een niet onbelangrijk aspect is de bewaartermijn van de dossiers of de schriftelijke stukken die onderdeel zijn van het onderzoeksmateriaal. Wettelijke bewaartermijnen en privacyreglementen kunnen met zich meebrengen dat delen van het onderzoeksmateriaal vernietigd moeten worden na verloop van tijd. Tijdens mijn werkzaamheden voor de parlementaire enquêtecommissie bestudeerde ik enkele dossiers die ten tijde van de publicatie van de rapportage al vernietigd waren. Niet alleen is hierdoor elke mogelijkheid van externe controle achteraf bij voorbaat uitgesloten. Ook kon ik mij als onderzoeker niet verweren tegen de kritiek die op enkele gevalsbeschrijvingen werd uitgeoefend. Het is daarom van groot belang dat onderzoekers er bij de aanvang van hun onderzoek op bedacht zijn om te waarborgen dat zij relevante gegevens uit dossiers en gesprekken mogen vastleggen. Bovendien is het noodzakelijk dat de dossiers waarop men zich baseert gedurende een redelijke termijn na de publicatie van het onderzoek bewaard blijven. Wanneer al op voorhand duidelijk is dat de wetenschappelijke controleerbaarheid laag is en dat sterk vertrouwd moet worden op de integriteit en het geheugen van de onderzoeker zou naar mijn mening afgezien moeten worden van het voornemen om het onderzoek te verrichten.

Samenvattend en concluderend

Köbben en Tromp's *Onwelkome boodschap* voedt de verkeerde gedachte dat met name de conflicten tussen opdrachtgever en onderzoeker de wetenschappelijke integriteit kunnen aantasten. In deze bijdrage wilde ik de aandacht vestigen op sluipende integriteitsproblemen. Het gaat dan om onderzoekers die aanvaarden dat zij onder condities moeten werken die ten koste gaan van de transparantie en controleerbaarheid van hun werk. Het gaat, anders gezegd, om situaties die indruisen tegen belangrijke wetenschappelijke waarden.

De Amerikaanse criminoloog Cressey is het voorbeeld bij uitstek van een onderzoeker die weliswaar nieuwe interessante inzichten bood, maar niet kon worden gecontroleerd en nagerekend. De bronnen waarop hij zich beriep moesten voor anderen gesloten blijven, en daardoor was niet alleen de functie van het wetenschappelijke forum uitgeschakeld, maar kon Cressey zich slechts met gebonden handen verdedigen tegenover zijn critici.

Deelnemen aan parlementaire onderzoekscommissies, het doen van onderzoek in dienst van politie en justitie, het verrichten van geheim onderzoek naar zeer vertrouwelijke kwesties, het heeft allemaal iets van een spannend jongensboek. Het is – ik weet het uit eigen ervaring – verleidelijk om eraan mee te doen, maar wetenschappelijk onderzoek vraagt om een bredere afweging, in casu om het waarborgen van de controleerbaarheid en transparantie van het onderzoek. Minder spannend maar essentieel.

Referenties

- ¹ Het Monitor-project is een langlopend onderzoekproject (vanaf 1996 gestart), waarin de belangrijke politiedossiers op het terrein van de georganiseerde criminaliteit in Nederland worden bestudeerd. Inmiddels zijn 120 cases bestudeerd; periodiek wordt hierover gerapporteerd. Zie Kleemans, E.R.; Brienen, M.E.I.; Van de Bunt, H.G. (2002). *Georganiseerde Criminaliteit in Nederland*. Meppel: Boom Juridische Uitgevers. Momenteel wordt een derde grote rapportage voorbereid.
- ² Köbben, A.J.F. en Tromp, H. (1999). *De onwelkome boodschap; of hoe de vrijheid van wetenschap bedreigd wordt*. Amsterdam: Mets & Schilt Uitgevers.
- ³ Zie voor enkele voorbeelden Van de Bunt, H.G. (1999). *Beleid uit wetenschap. Justitiële verkenningen*, 25 (6), 13-21.
- ⁴ Cressey, D.R. (1969). *Theft of the Nation; the structure and operations of organized crime in America*. New York: Harper & Row Publishers.
- ⁵ Cressey, D.R. (1969). *Theft of the Nation; the structure and operations of organized crime in America* (p. ix). New York: Harper & Row Publishers.
- ⁶ Cressey, D.R. (1969). *Theft of the Nation; the structure and operations of organized crime in America* (p. x). New York: Harper & Row Publishers.
- ⁷ Bijlage VII van de Parlementaire Enquêtecommissie Opsporingsmethoden: inzake Opsporing (1996). *Eindrapport Onderzoeksgroep-Fijnaut*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- ⁸ Zaitch, D. (2002). *Trafficking cocaine: Colombian drug entrepreneurs in the Netherlands*. Den Haag: Kluwer.
- ⁹ Kleemans, E.R.; Brienen, M.E.I. en Van de Bunt, H.G. (2002). *Georganiseerde criminaliteit in Nederland*. Meppel: Boom Juridische uitgevers.
- Soudijn, M.R.J. (2006). *Chinese Human Smuggling in Transit*. Meppel: Boom Juridische uitgevers.
- Staring, R.H. et al. (2005). *De sociale organisatie van mensensmokkel*. Zeist: Kerckebosch.
- ¹⁰ Zie bijvoorbeeld Hendriks, J. (2004). Meisjes als zedendelinquent – een exploratieve studie. *Tijdschrift voor criminologie*, 45, 401-412. Omdat zijn onderzoeksgroep slechts tien personen telt en omdat een aantal zaken de media hebben bereikt heeft Hendriks twee illustratieve casussen geanonimiseerd en deels gefingeerd en worden slechts gemiddelde kenmerken van de groep als geheel beschreven.
- ¹¹ Bovenkerk, F. (1995). *La bella Bettien*. Amsterdam: Meulenhoff.
- ¹² Bovenkerk, F. (1995). *La bella Bettien* (p. 41). Amsterdam: Meulenhoff.

Transparantie en controleerbaarheid bij de inzet van getuige-deskundigen

In de context waarin ik werk, de rechtspsychologie, wordt de term ‘onderzoek’ in twee betekenissen gebruikt. Ten eerste in de gebruikelijke betekenis van empirisch, meestal experimenteel, psychologisch onderzoek. Dat soort onderzoek heb ik met zekere regelmaat gedaan, meestal – maar niet uitsluitend – over het geheugen. Dat soort onderzoek doe ik op eigen initiatief en... voor eigen rekening. Ik hoef daarover aan niemand verantwoording af te leggen, behalve aan de redactieleden van tijdschriften waarin ik de uitkomsten publiceer. Dat geeft altijd gedonder: het moet altijd een beetje en soms zelfs een boel anders. Zelden of nooit wordt een door mij ingestuurd artikel voor publicatie geaccepteerd zoals ik het heb aangeboden. Dat is voor de auteur best vervelend, maar ik troost mij dan met de gedachte dat het artikel van de geëiste aanpassingen beter wordt. De lezer van het artikel moet tot in detail kunnen controleren of ik mijn onderzoek wel volgens de regels van de experimenteerkunst heb uitgevoerd. Transparantie en controleerbaarheid zijn precies de eisen die redacteurs van *peer reviewed* tijdschriften eisen.

Een tweede vorm van ‘onderzoek’ doe ik wanneer ik, zoals mij met zekere regelmaat overkomt, wordt gevraagd om als getuige-deskundige op te treden in (meestal) strafzaken. In opdracht van een rechter-commissaris, een officier van justitie of een advocaat verricht een deskundige dan ‘onderzoek’ en rapporteert schriftelijk aan de rechter ‘over hetgeen zijn wetenschap hem leert’, zoals de wet het uitdrukt.

Er zijn in strafzaken – waartoe ik mij korthedshalve beperk – twee soorten getuige-deskundigen: vastbenoemde getuige-deskundigen en deskundigen die voor een bepaalde zaak worden aangesteld. De belangrijkste vastbenoemde getuige-deskundigen zijn de medewerkers van het Nederlands Forensisch Instituut (NFI) en het Pieter Baan Centrum. Deze instellingen worden beiden door de overheid rechtstreeks gefinancierd, heten onafhankelijk te zijn, maar zijn voor hun voortbestaan geheel afhankelijk van de overheid. Anderen kunnen deze instellingen geen onderzoeksopdrachten geven, ook niet tegen betaling. Iets soortgelijks geldt voor enkele particuliere instellingen en personen, die hun inkomen vrijwel uitsluitend via opdrachten van Justitie verdienen. De vraag is nu hoe kritisch deze instellingen en personen zich ten opzichte van de politie en het Openbaar Ministerie (OM) kunnen opstellen voor zij het vertrouwen van Justitie verliezen en moeten vrezen geen opdrachten meer krijgen.

De andere soort zijn de niet vastbenoemde getuige-deskundigen, waartoe ik ook zelf behoor. Ook die worden dikwijls benoemd door de rechter-commissaris, maar dan meestal op uitdrukkelijke voordracht van de verdediging. In veel van die gevallen heeft dan al een van de vastbenoemde deskundigen over de zaak gerapporteerd, maar de verdediging vindt een *second opinion* nodig. Kennelijk wantrouwen nogal wat advocaten de vastbenoemde deskundigen van Justitie: zij houden hen voor al te OM-vriendelijk. Ter waarborging van het beginsel van de 'equality of arms'¹ toont de rechter-commissaris zich dan dikwijls bereid om ook een contra-expert te benoemen en te financieren. De belangrijkste plaatsen waar je contra-experts kunt vinden zijn de universiteiten. Zulke contra-experts hebben twee nadelen: enerzijds moeten zij het werk doen naast hun gewone verplichtingen en kunnen zij daarom maar weinig opdrachten aan zodat het nogal een kunst is om een dergelijke deskundige te vinden, anderzijds worden zulke contra-experts gemakkelijk gezien als *hired guns* en om die reden door de rechters gewantrouwd. Dat laatste probleem doet zich in versterkte mate voor wanneer de rechter-commissaris geweigerd heeft een contra-expert te benoemen en de verdediging besluit om voor eigen rekening een contra-expert aan het werk te zetten. Een dergelijke expert wordt dan bijna onvermijdelijk gezien als een partijgetuige. Formeel bestaan partijgetuigen niet in het strafrecht (wel in het privaatrecht). Iedere getuige in een strafzaak, ook getuigendeskundigen, zijn in beginsel getuigen van het gerecht, maar het is een kwestie van perceptie. Niet zelden is het mij overkomen dat, wanneer ik op aandringen van de verdediging ter zitting verscheen, de voorzittende rechter het stellen van vragen aan mij geheel overliet aan de verdediging, aldus demonstrerend dat hij a priori niet in nadere uitleg van mijn rapportage geïnteresseerd was.

Kortom, de advocatuur wantrouwt de vastbenoemde deskundigen van Justitie, en rechters en het OM wantrouwen de deskundigen van de verdediging. Is zulk wantrouwen gerechtvaardigd? Ik kan dat eerlijk gezegd niet tegenspreken. De rechter raadpleegt een deskundige omdat er aspecten aan een zaak zitten waarvan hij zelf te weinig weet; dus laat hij zich voorlichten. Maar hij moet vervolgens besluiten hoe serieus hij de mededelingen van een deskundige neemt en, als er elkaar op onderdelen tegensprekende deskundigen zijn, welke hij dan zal geloven en waarom, en welke niet. Dat kan hij, zou je zeggen, alleen goed doen als hij zelf ook verstand heeft van het onderwerp waarover de deskundige rapporteert. In dat geval zou hij de deskundige echter niet nodig hebben; een perfecte *catch 22*.

Een oplossing van dit probleem is tweemaal. Ten eerste moet de deskundige zo nauwkeurig mogelijk en in een taal die zo min mogelijk jargon bevat, uitleggen hoe hij tot zijn conclusies is gekomen en aangeven op welke onderzoeksgegevens hij zich daarbij baseert – ik doel daarmee op vermelding van voetnoten met literatuurverwijzingen. Niet dat ik verwacht dat de rechter zelf de in de voetnoten aangehaalde literatuur zal lezen, maar het maakt in ieder geval inzichtelijk naar welke literatuur verwezen is. Niet zelden zie ik in deskundigenberichten beweringen op mijn vakgebied, waarbij ik met de beste wil van de wereld geen literatuurverwijzing kan bedenken, loze beweringen van feitelijke aard derhalve. Ten tweede moet juristen in hun opleiding

en nascholing wel degelijk enige kennis worden bijgebracht van de methodologie en de zeden en gewoonten van het empirisch-wetenschappelijke onderzoek. Die kennis is nu vaak geheel afwezig. Ik zou de juristen de kost niet willen geven die het verschil tussen een *survey* en een experiment niet weten, en die denken dat alle sociaal-wetenschappelijk onderzoek bestaat uit een soort opiniepeilingen.

Zorgvuldige uitleg door de deskundigen en begrip van hun werkwijze bij rechters kan een belangrijke bijdrage leveren aan het transparant en controleerbaar maken van het soort onderzoek dat getuigendeskundigen in strafzaken doen. Is mijn persoonlijke ervaring de enige leidraad, dan valt er op dat punt nog veel te verbeteren. Maar dit is niet alles: het werk van getuige-deskundigen vereist ook een goed ontwikkeld ethisch besef, zowel bij degenen die het onderzoek verrichten, als bij degenen die er opdracht toe verlenen en er vervolgens gebruik van maken.

Wat dit laatste punt betreft wil ik een kwestie ter sprake brengen die de naam ‘rondshoppen’ heeft. Het wetenschapsbedrijf zit, zoals bekend, vol met meningsverschillen. Dat is in alle wetenschappen zo, maar sommige wetenschappen zijn er gevoeliger voor dan andere. Dat – en in ieder geval dat – weten juristen ook. Dan is het verleidelijk om bij het zoeken van een deskundige te gaan ‘rondshoppen’, dat wil zeggen van de ene naar de andere deskundige te gaan tot men er een gevonden heeft die het gewenste oordeel aan het papier heeft toevertrouwd of, erger, na intensief overleg ertoe kan worden overgehaald om dat te doen. Zo zal een advocaat in de verleiding komen om een deskundigenbericht dat zijn cliënt niet helpt, in een la te laten verdwijnen. Een aantal advocaten ziet dat zelfs als hun advocatenplicht: zij zien het als hun taak om alles te doen wat in het belang van hun cliënt is en alles na te laten wat dat belang zou kunnen schaden. Men zou dat voor een advocaat een verdedigbaar standpunt kunnen vinden, maar voor een getuige-deskundige gelden andere regels en die dient zich daartoe niet te lenen. Mijn oplossing voor dat probleem is om voor ik aan mijn onderzoek begin en wanneer derhalve nog niet bekend is wat eruit zal komen, te bedingen dat mijn rapport in ieder geval ook aan het OM zal worden overgedragen. Meer dan eens is het mij overkomen dat een advocaat en zijn cliënt mijn diensten plotseling niet meer nodig hebben. En dat zijn precies de advocaten en verdachten voor wie een onderzoeker die zijn ethische plicht serieus neemt, niet moet willen werken.

Een vergelijkbaar probleem, zo meld ik met enige tegenzin, doet zich af en toe voor bij officieren van justitie, die de verleiding niet weerstaan om een hen onwettig deskundigenbericht buiten het dossier te houden, zodat niet alleen de rechter er geen kennis van kan nemen, maar ook de verdediging niet. Daar kun je als getuige-deskundige weinig tegen doen, omdat je dikwijls niet te weten komt of jouw rapport wel in het dossier is opgenomen en bovendien omdat een officier van justitie met jou geen afspraken hoeft te maken. Hij kan bovendien voorkomen dat je ter zitting op initiatief van de verdediging wordt gehoord. Tegen het ‘rondshoppen’ door het Openbaar Ministerie is maar één kruut gewassen: een wettelijk verbod op straffe van niet-ontvankelijkheid. En dan is het vervolgens aan de rechter om de ethiek van het

soort onderzoek dat deskundigen in strafzaken doen te bewaken en waar nodig te sanctioneren.

Preferenties

¹ Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden. Artikel 6 - Recht op een eerlijk proces. Brussel: Council of Europe. <http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/655FDBCF-1D46-4B36-9DAB-99F4CB59863C/0/DutchN%C3%A9erlandais.pdf>

Samenvatting van de discussie over het thema ‘transparantie en controleerbaarheid’

Beide inleidingen en de discussie die zich daaruit ontpint demonstreren hoe moeilijk het is te bepalen waar precies de acceptatiegrenzen liggen van de mate van transparantie en controleerbaarheid van wetenschappelijk onderzoek. Wanneer onderzoeksresultaten gepubliceerd worden is het belangrijk dat er in ieder geval enige mate van controleerbaarheid bestaat – anders zou het onderzoek niet wetenschappelijk mogen heten. Immers, daar waar transparantie van onderzoek slechts betrekkelijk is kunnen, bewust of onbewust, vooronderstellingen van de onderzoeker ruimer baan krijgen. Ondanks het gegeven dat sommig onderzoek verricht wordt onder suboptimale omstandigheden kan aan zowel sluipende als niet sluipende integriteit-problematiek wel het een en ander gedaan worden.

Recentelijk zijn de mogelijkheden om informatie van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) bij het strafproces te gebruiken verruimd.¹ In de zoektocht naar de juiste balans tussen het gebruik van gegevens waarvan de bronnen veelal niet transparant zijn als bewijs in het strafproces en de mogelijkheid de gegevens op betrouwbaarheid te toetsen, heeft de wetgever besloten een speciale rechter-commissaris in te schakelen. Deze rechter-commissaris verricht onderzoek naar de herkomst van bepaalde informatie en beoordeelt op basis van die informatie de betrouwbaarheid van personen en gegevens. De vraag rijst of het niet vaker mogelijk zou zijn een constructie te creëren waarbij een onafhankelijk persoon, of een groep onafhankelijke onderzoekers, wordt ingeschakeld om de betrouwbaarheid van informatie te toetsen, op basis van bronnenmateriaal dat ook door hen is gelezen. Van de Bunt meent dat in ieder geval binnen het kader van het onderzoek zelf tegenspraak en controle georganiseerd zou moeten worden, door bijvoorbeeld met meerdere collega-onderzoekers gezamenlijk in verschillende teams te werken aan onderzoek in bijvoorbeeld gesloten bronnen (zogenaamde intercollegiale toetsing). Het bieden van een audit, van een onafhankelijk persoon die namens de samenleving of namens een wetenschappelijk forum een kijkje neemt in het materiaal en over zijn bevindingen verslag doet, is ook een interessante gedachte. Dit gaat net een stapje verder dan intercollegiale toetsing. Toch worden niet alle problemen opgelost met de installering van een dergelijke audit. Onderzoekers hebben hun bevindingen veelal gedestilleerd uit zeer grote dossiers waar een team van drie of vier onderzoekers doorheen ploegt. De vraag is of die conclusies wel gegrondvest zijn op de feiten en relaties tussen feiten die ze hebben kunnen vinden in die dossiers. Voor een auditor is dergelijk napluiswerk veelal onbegonnen werk.

Controleerbaarheid van onderzoeksgegevens van zowel kwalitatief als kwantitatief hoogstaand onderzoek is van groot belang en moet hoog in het wetenschappelijke

vaandel gehouden worden om niet straks geconfronteerd te worden met een explosie van koude kernfusies. Het is in het belang van de wetenschap om data toegankelijk te maken opdat de bevindingen controleerbaar zijn. Controleerbaarheid, zo menen sommigen, zou de conditie voor publicatie moeten zijn. Transparantie van wetenschappelijk onderzoek kan serieus in het geding komen wanneer (bepaalde) onderzoeksgegevens niet onthuld mogen worden. Er wordt op de lezer een beroep gedaan de onderzoeker in goed vertrouwen te geloven. Van de onderzoeker wordt verwacht dat hij of zij te vertrouwen is.

In de praktijk is het echter niet altijd mogelijk transparantie en controleerbaarheid van sociaal-wetenschappelijk onderzoek te garanderen. Enerzijds omdat veel onderzoek niet zonder meer controleerbaar en repliceerbaar is, zoals onderzoek dat sterk etnografisch en kwalitatief van aard is (te denken valt aan het werk van Zaitch die door zijn inzet het vertrouwen had gewonnen van een aantal cocaïnehandelaars in Nederland). Repliceerbaarheid en controleerbaarheid van dergelijk onderzoek (waar de onderzoeker persoonlijke banden met zijn onderzoekssubjecten aangaat) is op zijn minst problematisch te noemen.

Anderzijds is niet iedere wetenschapper bereid inzicht te geven in zijn of haar onderzoeksgegevens, niet alleen wanneer er vanuit de opdrachtgever een verbod rust op onthulling van bronnenmateriaal maar ook wanneer de onderzoeker zijn of haar gegevens nog wil gebruiken voor verdere publicaties.

Een zeker vertrouwen in de kwaliteit van onderzoek is onontbeerlijk, hoewel er meer is dan alleen goedgegelovigheid. De kwaliteit kan ook getoetst worden zonder bovengenoemde technieken van repliceerbaarheid en controleerbaarheid. De kracht van de analyse, de overtuigingskracht van de theorievorming die eruit resulteert en de ideaaltypen die daaruit worden opgebouwd zijn indicatieven voor de kwaliteit van wetenschappelijk onderzoek. Deze ideaaltypen zijn toetsbaar in ander onderzoek. Bovendien zou een auditor, een begeleidingscommissie of collega-onderzoekers moeten kijken naar de casuïstiek die wordt gepresenteerd in een onderzoek. De casuïstiek illustreert immers het punt dat de onderzoeker wil maken. Het is daarbij wel relevant na te gaan of het de juiste casus is die wordt gepresenteerd en of het niet (ondanks het fingeren van gegevens) te gemakkelijk herleidbaar is tot individuele gevallen.

Referenties

¹ Zie 'Kabinet: AIVD-informatie meer gebruiken'. 29 april 2004, https://www.aivd.nl/algemene_onderdelen/kabinet

Beleidsrelevantie

Inleiding

Sociaal-wetenschappelijk onderzoek heeft dikwijls een relatief hoge mate van beleidsrelevantie en vandaar politieke relevantie. We richten ons onderwijs in op basis van resultaten van pedagogisch en didactisch onderzoek. We gaan misdaad tegen met behulp van criminologisch onderzoek. Verkeersveiligheid bevorderen we door het gedrag van verkeersdeelnemers te beïnvloeden, waarover we sociaal-wetenschappelijk voorgelicht moeten worden.

In principe valt over doeleinden en over middelen altijd te discussiëren. Bij middelen gaat het dan zowel om de effectiviteit als om de toelaatbaarheid. De relatie tussen deze twee staat op scherp in discussies rond bijvoorbeeld terrorismebestrijding. Ook in Nederland worden maatregelen overwogen die op gespannen voet staan met de traditionele grondrechten (meer dan twee jaar voorarrest zonder dat een aanklacht geformuleerd is, bestuurlijk verbod zich op bepaalde plaatsen op te houden). Een noodzakelijke voorwaarde voor de rechtvaardiging van dergelijke maatregelen is dat zij min of meer effectief zijn. Onderzoek naar deze effectiviteit is dan van belang, maar de vraag rijst in hoeverre dergelijk onderzoek onafhankelijk kan blijven van wat politiek als zeer wenselijk wordt ervaren.

Met betrekking tot beleidsrelevant onderzoek zien wij de volgende mogelijke dilemma's: In de eerste plaats kan het gaan om verwerpelijk beleid. We zullen geen discussie nodig hebben over de vraag in hoeverre de onderzoeker zich mag laten inschakelen om misdadig beleid te ondersteunen. De onderzoeker die mee zou werken aan een onderzoek naar methoden om op zo weinig mogelijk onrust veroorzakende wijze de joden te exporteren is even medeplichtig als de treinmachinist die hen vervoert. Spannender wordt het wanneer het gaat om beleid dat de onderzoeker zelf zeer afkeurenswaardig vindt, dat wellicht ook is, maar dat desondanks voldoende politieke steun geniet. Men kan hier bijvoorbeeld denken aan het zenden van militairen naar Afghanistan of aan plannen om in de toekomst meer kerncentrales te bouwen. In hoeverre brengt de integriteit van een onderzoeker met zich mee dat hij zich verre dient te houden van onderzoek dat dergelijk door hem afgekeurd beleid ondersteunt?

Men kan dit zien als een kwestie waar de onderzoeker zelf in geweten een antwoord op dient te vinden. Moeilijker wordt het wanneer de beleidsrelevantie van zijn onderzoek de wetenschappelijke onafhankelijkheid ervan onder druk zet. De onderzoeksresultaten kunnen politiek van groot belang zijn. Het wetenschappelijk correcte standpunt is dan uiteraard dat het onderzoek niet in de richting van het politiek

wenselijke bijgestuurd mag worden. De vraag is dan echter niet alleen of dat feitelijk altijd vol te houden is, maar in het kader van deze conferentie vooral in hoeverre de onderzoeker zijn eigen politieke ideeën kan en moet scheiden van zijn onderzoek. Er ligt een grijs gebied tussen volledig neutraal onderzoek enerzijds en onderzoek waarin resultaten gemodelleerd worden overeenkomstig reeds bestaande ideeën anderzijds.

We dienen ons af te vragen in hoeverre de onderzoeksagenda (mede) vanuit politiek beleid bepaald mag worden. In onderzoek binnen de gezondheidszorg zijn bijvoorbeeld de budgetten voor AIDS-onderzoek vele malen groter dan voor malariaonderzoek, terwijl de sterfte aan malaria vele malen hoger is. Dit is natuurlijk niet een voorbeeld van sociaal-wetenschappelijk onderzoek, maar deze onevenredige verdeling van aandacht heeft wel gevolgen voor de bestudering van de sociale en maatschappelijke gevolgen van deze aandoeningen. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek is geneigd zich te concentreren op maatschappelijk aanvaarde en/of bij een breder publiek herkenbare verschijnselen. Zo is er bijvoorbeeld nog nauwelijks onderzoek gedaan naar het (naar inschatting hoge) slachtofferschap van strafbare feiten onder allochtonen en naar (in de praktijk als ernstig probleem gesignaleerde) valse verklaringen/aangiftes van jeugdige 'slachtoffers' van zedendelicten.

Dit indachtig dienen we ons ook af te vragen welke afstand wetenschappelijk onderzoek dient te bewaren tot beleid en welke afstand beleid dient te bewaren tot wetenschappelijk onderzoek.

Onderzoek, beleid, praktijk: pleidooi voor gescheiden verantwoordelijkheden geïllustreerd aan de hand van de casus kwaliteit kinderopvang

Inleiding: de stelling

Beleidsrelevant onderzoek moet aan strikte wetenschappelijke criteria voldoen, juist als dat onderzoek brisante politieke of maatschappelijke onderwerpen betreft. Het is daarom onwenselijk dat de toetsing van de opzet van dit onderzoek, de begeleiding en de financiering ervan, niet altijd bij een onafhankelijk wetenschappelijk forum zoals het NWO ligt. Beleid en praktijk moeten uiteraard hun stempel kunnen drukken op de formulering van de globale onderzoeksvraag, want zij zijn de belangrijkste deelnemers aan de discussie over de implicaties en toepassingen van de onderzoeksresultaten. Maar wetenschappelijk onderzoek gericht op waarheidsvinding en kennisvermeerdering moet los van belangengroepen, beleid en politieke invloeden kunnen worden uitgevoerd.

Deze stelling zal worden geïllustreerd aan de hand van een concrete casus van een recent onderzoek naar de kwaliteit van de kinderopvang in Nederland. De Tweede Kamer nam het initiatief tot dit onderzoek en drie onderzoeksgroepen verenigd in het Nederlands Consortium voor Kinderopvang Onderzoek (NCKO)¹ voerden dat onderzoek uit.¹ Verantwoorde deelname aan het geplande vervolgonderzoek van het NCKO werd onmogelijk gemaakt door een boycot van één van de belangengroepen in de wereld van de kinderopvang, en door de onduidelijke rol van de ministeriële opdrachtgever.

De conclusie luidt dat waardevol praktijkgericht onderzoek beschermd moet worden tegen inmenging door belangengroepen, onder andere door onafhankelijke financiering ervan en door een zorgvuldige scheiding van verantwoordelijkheden tussen opdrachtgever, uitvoerder, klankbord en forum.

De casus: kwaliteit van kinderopvang

Ouders moeten arbeid en zorg kunnen combineren. Dat is de inzet van de Wet kinderopvang, zoals deze op 1 januari 2005 in werking is getreden. In de afgelopen 10 jaar is de kinderopvang enorm gegroeid. Op dit moment maakt meer dan een kwart

¹ Het Nederlands Consortium Kinderopvang Onderzoek (NCKO) was tot april 2006 een samenwerkingsverband tussen pedagogen en ontwikkelingspsychologen van de Universiteit van Amsterdam, de Universiteit Leiden en de Radboud Universiteit Nijmegen. Nadien is het Leidse smaldeel uit het consortium gestapt. Het beschreven onderzoek is gefinancierd door het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW).

van alle kinderen van 0 tot 4 jaar gebruik van professionele dagopvang. Volgens de Nederlandse Gezinsraad hebben Nederlandse ouders hun jonge kinderen echter liever thuis dan dat zij ze in de kinderopvang 'stoppen'. Deze laatste term suggereert geen florissant beeld van de professionele kinderopvang in Nederland.² Is dat beeld juist?

Voorwaarde voor de beantwoording van die vraag is een helder beeld van doel en inhoud van professionele kinderopvang. Het maakt nogal wat uit of kinderopvang uitsluitend als 'opvang' wordt opgevat of ook een pedagogische taak is toebedacht. De wetgever laat daarover geen misverstand bestaan. De Wet kinderopvang verwijst naar 'opvang die bijdraagt aan een goede en gezonde ontwikkeling van het kind in een veilige en gezonde omgeving'.³ De wetgever hecht belang aan hygiëne en fysieke veiligheid in de kinderopvang, maar ook aan adequate stimulansen voor de ontwikkeling van de kinderen en aan hun sociaal-emotionele veiligheid. Het is dus onvoldoende als kinderen alleen maar 'opgevangen' worden.

In aansluiting op deze omschrijving van doel en inhoud van de kinderopvang heeft het NCKO op initiatief en met subsidie van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) in de eerste helft van 2005 een landelijke meting verricht naar de kwaliteit van kinderdagverblijven. Het betreft de derde peiling van het afgelopen decennium naar de kwaliteit van hele dagopvang voor kinderen van 0 tot 4 jaar. In alle drie de peilingen is de kwaliteit bepaald in 40 tot 50 verschillende kinderdagverblijven, op basis van enkele uren nauwgezette observatie per kinderdagverblijfsgroep. Hiervoor werd gebruik gemaakt van internationaal ingeburgerde meetinstrumenten voor kwaliteit die het door de wetgever gedefinieerde doel van kinderopvang dekken.

De meest recente peiling laat helaas een relatief laag niveau zien van de gemiddelde kwaliteit van de kinderdagverblijven. De scores voor de totale kwaliteit zijn, op een schaal die loopt van 1 tot 7, gemiddeld iets hoger dan 3, waarbij onderscheid gemaakt wordt tussen 'onvoldoende' (lager dan 3), 'middelmatic' (van 3 tot 5) en 'goed' (5 of hoger). Dit betekent dat de opvang weliswaar voldoet aan de meest basale criteria, maar tekort schiet als naar individuele ontwikkelingsmogelijkheden van kinderen wordt gekeken. Geen enkele groep valt volgens internationaal aanvaarde normen in de categorie 'goed', 64% valt in de categorie 'middelmatic' en 36% in de categorie 'onvoldoende'.

Er is sprake van een significante daling in kwaliteit. Waar in 1995 geen opvang van onvoldoende kwaliteit werd aangetroffen, is (bij gelijk blijvende criteria) dit in 2001 6% en in 2005 zelfs 36%. In 1995 kreeg 37% van de kindercentra het predicaat 'goed', in 2001 was dit gedaald tot 18% en in 2005 zijn er geen kinderdagverblijven die in deze categorie vallen. In 2005 blijken de leidsters nog in behoorlijke mate sensitief te zijn, dat wil zeggen emotionele steun te geven aan de kinderen. De sensitiviteit van de leidsters is gemiddeld ruim voldoende, en stabiel gebleven ten opzichte van 10 jaar geleden. Dit is een belangrijk gegeven omdat sensitiviteit van leidsters in interacties met kinderen de kern vormt van het pedagogische proces. Een sensitieve leidster geeft kinderen een gevoel van veiligheid dat de basis vormt voor hun welbevinden.

Hoe staan we er internationaal voor? Tien jaar geleden stond Nederland nog hoog op de wereldranglijst. In 2005 is de Nederlandse kinderopvang haar koppositie kwijtgeraakt. Resultaten van recente internationale studies met dezelfde meetinstrumenten laten zien dat Nederlandse groepen in kwaliteit sterk achterblijven bij die van bijvoorbeeld Duitsland, Canada en de Verenigde Staten.

Hoe kan de teruggang in kwaliteit verklaard worden? Daarnaast is geen onderzoek gedaan en zijn slechts suggesties op hun plaats. Misschien ligt de oorzaak gedeeltematig in de expansieve groei van kindercentra in de afgelopen jaren, en een daarmee samenhangend tekort aan gekwalificeerd personeel en een hogere werkdruk. Hogere werkdruk kan ten koste gaan van individuele zorg. Van leidsters wordt immers verwacht dat zij zorg dragen voor gezondheid en fysieke veiligheid van kinderen, maar ook hun taal-, intellectuele, en sociaal-emotionele ontwikkeling stimuleren.

Overigens bleek na afloop van het onderzoek dat een van de masterstudenten tijdens het verzamelen van gegevens in de kindercentra had gefraudeerd. Dit fraudegeval werd terstond gemeld bij de subsidiegever. Ondanks een vijftal controlemomenten (waaronder het ondertekenen van gespecificeerde reiskostendeclaraties) waren voor vier kinderdagverblijven uit de steekproef de scoreformulieren gekopieerd uit een eerdere studie. Het NCKO besloot daarop alle gegevens aangeleverd door de betreffende observator (dit betrof acht kindercentra) uit het bestand te verwijderen. De herberekeningen op het kleinere bestand (42 centra in plaats van 50 centra) leidden slechts tot marginale wijzigingen in de uitkomsten, ook bij een onafhankelijk uitgevoerde statistische contra-expertise. De steekproef was nog van voldoende omvang om de conclusies te rechtvaardigen en vormde door de geografische spreiding een redelijk adequate afspiegeling van kinderdagverblijven in Nederland. Er was geen aanleiding tot andere conclusies.

Paniekvoetbal en pressiegroepen

De uitkomsten van het NCKO-onderzoek werden uitgebreid besproken in de landelijke media, en leidden tot veel commotie in de praktijk van de kinderopvang. Ook beleidsmakers en politici waren verontrust, en de minister van SZW moest zich tot in de Tweede Kamer verantwoorden voor de tegenvallende kwaliteit van de kinderopvang. Het Ministerie van SZW nam het initiatief tot twee vervolgstudies. De eerste vervolgstudie betrof een vierde en omvangrijkere landelijke monitor van de kinderopvangkwaliteit. De kwaliteit van de kinderopvang zou nog eens aan een strenge toets worden onderworpen om te zien of de bevindingen van de vorige studie inderdaad zouden standhouden. Daarnaast was de opdracht een praktisch bruikbaar kwaliteitsinstrument te ontwikkelen dat de instellingen zelf, maar ook de inspectie van de kinderopvang (GGD), zouden kunnen toepassen bij het evalueren van het werk in de kinderopvang en bij het verbeteren ervan.

Het Ministerie van SZW wilde daarnaast een vervolgstudie laten uitvoeren die zich zou richten op de vraag waardoor de kwaliteit van de kinderopvang gedurende de afgelopen 10 jaar is teruggelopen. Welke maatschappelijke trends of ontwikkelingen in de kinderopvang zelf zijn verantwoordelijk voor de geconstateerde daling van de kwaliteit?

Het NCKO besloot in te tekenen op de eerste vervolgstudie met een onderzoeksvoorstel waarin een replicatie van de bovenbeschreven kwaliteitsstudie – nu met een uitgebreider instrumentarium – werd uitgewerkt en die begin 2006 zou starten. De opdracht om te achterhalen waardoor de kwaliteit van de kinderopvang was vermindert, leek langs wetenschappelijke weg niet goed te beantwoorden. Immers, in de bescheiden kwaliteitsmetingen vanaf 1995 zijn nauwelijks gegevens verzameld over ontwikkelingen in de samenstelling van de groep kinderen in de kinderopvang, in het type leidsters in de kinderopvang of in andere factoren die een neerwaartse druk op de kwaliteit kunnen vormen. Zonder empirische gegevens van deze aard is een diagnose van de oorzaken van de kwaliteitsdaling wetenschappelijk niet mogelijk.

Toch bleek een commercieel bureau bereid om de vraag naar de oorzaken van de kwaliteitsdaling te onderzoeken. Dit bureau is een beleidsondersteunend onderzoeksbureau met expertise op het terrein van economische vraagstukken. De missie van dit bureau omvat beleidsondersteunend onderzoek naar economische thema's zoals kenniseconomie, technologie en innovatie, ondernemerschap, markt en overheid, lokaal en regionaal economisch beleid, arbeidsmarkt en werkgelegenheid, Arbo, veiligheid en reïntegratie, en personeels- en opleidingsvraagstukken. Opvallend is het gebrek aan expertise op het terrein van de kinderopvang, en zelfs ruimer: de gedragswetenschappen. De vraag rijst waarom economen wordt gevraagd een kritische analyse te geven van een onderzoek naar de kwaliteitsdaling in de kinderopvang: zou dat niet evenveel scepsis moeten oproepen als pedagogen die een (her-)analyse van de economische oorzaken van het begrotingstekort zouden uitvoeren?

Het onderzoeksbureau in kwestie ging in de krap bemeten tijd van ongeveer een half jaar voortvarend te werk door allereerst het eindrapport van het NCKO over de derde landelijke kwaliteitsmeting na te pluizen op mogelijke fouten of tekortkomingen. Volgens het onderzoeksbureau betrof hun eigen onderzoek 'een opiniërend onderzoek waarin – naast het bestuderen van relevante schriftelijke bronnen – meningen en ervaringen van verschillende typen betrokkenen bij dagopvang zijn verzameld en geanalyseerd'.⁴ Uitgebreide gesprekken met NCKO-onderzoekers en andere informanten uit praktijk en beleid, leidden tot enkele kritische kanttekeningen die ook al als beperkingen in het eindverslag van het NCKO zelf aan de orde waren gekomen, zoals de marginaal veranderde kwaliteitsinstrumenten sinds de eerste peilingen en de Amerikaans ogende normen voor hygiëne (die overigens onveranderd waren gebleven over de drie peilingen). Inmiddels had het NCKO vernomen dat het Ministerie van SZW het databestand zonder zijn medeweten en toestemming aan het onderzoeksbureau beschikbaar had gesteld. In een vertrouwelijk tussenverslag aan de klankbordgroep die door SZW was ingesteld, concludeerde het onderzoeksbureau dat er eigenlijk niet veel mis was met de onderzoeksmethode en de bevindingen van het NCKO. Wel constateerden zij dat enkele informanten zich minder goed herkenden in de lage kwaliteit van de kinderopvang [*sic*], terwijl andere informanten juist wel hun verwachtingen bevestigd hadden gezien door de uitkomsten van het NCKO-onderzoek.

Klankbord en boycot

Eén van de leden van de klankbordgroep van het onderzoeksbureau klapte uit de school van de vertrouwelijke commissiegesprekken en publiceerde op het wereldwijde web alvast de voorlopige kritiek. De organisatie van het betreffende lid, de Maatschappelijke Ondernemers groep (MOgroep), riep op tot een boycot van het NCKO-vervolgonderzoek, en adviseerde de bij haar aangesloten kindercentra de poorten te sluiten voor NCKO-onderzoekers. Het effect van de oproep tot boycot van NCKO-onderzoek was direct merkbaar in weigeringen van kindercentra om deel te nemen aan vervolgonderzoek. De klankbordgroep bestond uit dertien leden, die niet allen geheel belangeloos in het veld stonden. Slechts één lid (tevens degene die de statistische contra-expertise op het NCKO-onderzoek had uitgevoerd) beschikt over een (met promotieonderzoek) afgeronde wetenschappelijke opleiding, overigens niet op het terrein van pedagogiek of psychologie. Toch houdt deze klankbordgroep zich niet alleen met de globale vraagstelling van het onderzoek bezig maar levert ook commentaar op de inhoud, methoden, en (voorlopige) resultaten van het onderzoek. Opvallend is dat deze klankbordgroep gedeeltelijk samenvalt met die van het NCKO-onderzoek en dat vijf leden van de klankbordgroep ook door het commerciële onderzoeksbureau worden genoemd als informanten voor de eerste fase van hun studie.

De MOgroep tekende op haar website het volgende aan over het onderzoeksbureau en het NCKO: 'In afwachting van de definitieve resultaten van het onderzoek, adviseert de MOgroep nog geen bindende afspraken met het NCKO te maken over deelname aan een vervolgonderzoek. De MOgroep pleit voor een onafhankelijk kwaliteitsonderzoek en heeft dit ook nogmaals aangegeven in overleg met het Ministerie van SZW en het NCKO. De MOgroep heeft haar kritiek op het NCKO-onderzoek zowel bij het NCKO als bij het commerciële onderzoeksbureau op tafel gelegd. Het bureau onderzoekt in opdracht van SZW naast de oorzaken voor kwaliteitsdaling en mogelijke verbeteracties, ook de (on)geschiktheid van de onderzoeksmethodiek van het NCKO. Samengevat heeft de MOgroep de volgende punten ingebracht: de presentatie van de onderzoeksresultaten door het NCKO is onvoldoende onderbouwd; er zijn vraagtekens bij de representativiteit voor de kinderopvang in Nederland; er zijn vraagtekens bij de gehanteerde (op Amerikaanse leest geschoeide) methodiek; er zit geen (h)erkenning van Nederlandse normen en visies in het NCKO-onderzoek; er is geen herkenning door ondernemers van de conclusie van dalende kwaliteit. De eerste tussenrapportage van het onderzoek verricht door (...) [dit commerciële bureau] heeft deze vraagtekens niet weggenomen. (...) De MOgroep zal wel deelnemen aan een klankbordgroep van het NCKO-vervolgonderzoek om een constructieve bijdrage te leveren aan toekomstig kwaliteitsonderzoek.'⁵

De MOgroep neemt haar missie serieus. Op haar website geeft de MOgroep aan dat zij op alle mogelijke manieren de belangen wil behartigen van de ondernemers in de kinderopvang: door lobby en profilering, door het voeren van cao-onderhandelingen, door het steunen van het ondernemerschap en de werkgeversfunctie van de leden, door te informeren en te signaleren en door het initiëren van projecten en onderzoeken. Over de belangen van de cliënten in de werksoorten die zij bestrijkt, wordt in deze *mission statement* met geen woord gerept. Toch heeft de MOgroep slechts één ministeriële reprimande gekregen voor haar schending van de vertrouwe-

lijkheid in de klankbordgroep en maakt zij nog steeds deel uit van zowel de klankbordgroep van het onderzoeksbureau als die van het NCKO. Ook de oproep tot boycot van het NCKO-onderzoek is nog niet ingetrokken, ondanks aandringen van het Ministerie van SZW. Dit Ministerie drong er intussen bij het NCKO wel sterk op aan om – in afwachting van het eindrapport van het onderzoeksbureau – haar vervolgonderzoek af te breken, een nieuw onderzoeksvoorstel met bijbehorende planning in te dienen en pas na een jaar (mogelijk) het onderzoek te hervatten. Onlangs maakte de Minister van SZW bekend dat de MOgroep een omvangrijke subsidie voor werk aan kwaliteitsverbetering ontvangt als uitkomst van aanbevelingen en conclusies uit het eindrapport van het onderzoeksbureau.

Wat te doen?

Het probleem is duidelijk. Ambtenaren, veelal minder goed thuis in de wetenschap dan professionele wetenschapsbeoefenaars, formuleren onderzoeksopdrachten waarop commerciële en universitaire onderzoeksgroepen kunnen intekenen, een fraai staaltje van ambtelijke invloed als ‘vierde macht’. De selectie van het winnende onderzoeksvoorstel ligt uiteindelijk in handen van het ministerie, niet van het wetenschappelijke forum, en de felle concurrentie leidt tot ‘wurgcontracten’, een term die onlangs door enkele vertegenwoordigers van het Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum (WODC) werd gebezigd. Wurgcontracten kunnen betrekking hebben op de al te krappe financiering, een tot in de kleinste details vooraf vastgelegd onderzoeksproces, het onverkorte eigendom van het integrale maar soms vertrouwelijke databestand, of een aan voorwaarden gebonden recht op publicatie van de resultaten. WODC-contracten stipuleren gewoonlijk dat het auteursrecht van publicaties geheel bij deze instelling ligt, en niet bij de auteurs zelf. Belangengroepen in de klankbordgroep sturen zonder de benodigde expertise mee in het onderzoek, niet alleen in de fase van de vraagstelling, maar ook in de daarop volgende onderzoeksfasen. Media-aandacht zorgt bij tegenvallende of onverwachte onderzoeksresultaten voor paniek in beleid en praktijk. Traag onderzoek wordt daarbij ingehaald door opgejaagd beleid dat al aan het uitzetten van een volgend onderzoek is begonnen zonder afronding van een vorige studie. Onwelgevallige uitkomsten leiden tot de vraag naar nieuw onderzoek en tot uitstel van handelen.

Drie maatregelen kunnen dergelijke problemen wellicht voorkomen, of in ieder geval verminderen. Ten eerste moet beleidsrelevant onderzoek wetenschappelijk zijn, en pas als de wetenschappelijkheid van het onderzoeksvoorstel is vastgesteld door het wetenschappelijke forum is de relevantievraag aan de orde. Validiteit en betrouwbaarheid van onderzoeksopzet en –methoden zijn noodzakelijke voorwaarden voor praktische of beleidsmatige relevantie. Het forum moet daarom een centrale rol krijgen, ook bij beleidsgericht onderzoek. De implicatie hiervan is dat alle onderzoek weggehaald wordt bij de ministeries, en wordt ondergebracht bij NWO, ZonMw, universiteiten, of andere organisaties die de expertise van het wetenschappelijke forum kunnen inzetten voor de beoordeling van beleidsgerichte onderzoeksvoorstellen en enige afstand hebben tot beleidsvorming. Misschien zijn zelfs meerdere onafhankelijke fondsen voor beleidsgericht onderzoek nodig om het ontstaan van mogelijke

‘eenduidige fondsenpiramides’⁶ te bestrijden en diversiteit en open competitie te bevorderen. Beleidsgericht onderzoek wordt hier opgevat als theoriegeleide toetsing van hypothesen waarbij weerlegging van (voor-)oordelen mogelijk is, en waarvan de uitkomsten in ieder geval in beginsel onafhankelijk gerepliceerd kunnen worden (zie Figuur 1 voor de onderzoeksacyclus).

De term ‘onderzoek’ is slechts geworden door overmatig gebruik. Zo zijn opiniepeilingen, consumentenonderzoek, en onderzoek naar kijkcijfers over het algemeen geen wetenschappelijk onderzoek. Dat geldt ook voor onderzoek van de politie naar georganiseerde misdaad, het schoolonderzoek dat leerlingen ondergaan aan het eind van de middelbare school, of het onderzoek van de Tweede Kamer naar bouwfraude. Als beleidsmakers of politici belang hechten aan gedegen onderzoek dan zouden zij opdracht moeten geven voor wetenschappelijk onderzoek met als doel waarheidsvinding en kennisvermeerdering en niet de legitimatie van vigerend beleid of heersende praktijk. ‘Opiniërend onderzoek’ is geen wetenschappelijk onderzoek. Van belang is of de globale onderzoeksvraag zich leent voor de wetenschappelijke methode, en zich laat vertalen in concrete, toetsbare hypothesen. Niet de direct belanghebbende ambtenaren, beleidsmakers of belangengroepen maar het wetenschappelijke forum is in staat te bepalen of er sprake is van een onderzoekbare vraag voordat een onderzoek wordt aanbesteed.

Ten tweede omlijnen ministeries en belangengroepen de globale onderzoeksvraag, en daarmee wordt ruim baan gemaakt voor *problem driven of concern driven* onderzoek, aangestuurd door andere belangen dan uitsluitend wetenschappelijke. Maar het zijn de wetenschappers die de daarop volgende stap naar theorie, hypothesen, en methoden bepalen. De implicatie van dit uitgangspunt is dat er onderscheid moet komen tussen een ‘praktijkklankbord’ en een ‘onderzoeksklankbord’ waarbij het praktijkklankbord inbreng heeft in de discussies rond vraagstelling en praktische gevolgen van de onderzoeksuitkomsten, en het onderzoeksklankbord de wetenschappelijke fasen van het onderzoek begeleidt (zie Figuur 1). Er is een helder onderscheid in expertise; wat er moet komen is een heldere scheiding der machten en bijbehorende verantwoordelijkheden. In die zin is het ook van belang om in het praktijkklankbord uitsluitend belangengroepen te laten plaatsnemen en de beleidsmakers de rol van initiator bij het formuleren van de globale onderzoeksvraag toe te kennen. Want ook de verflechting van beleid en belang kan tot ongewenste neveneffecten leiden zoals het impliciet meebuigen van beleidsmakers met de luidst klinkende belangengroepen in het uitzetten van vragen bij onderzoeksgroepen.

Belangengroepen die momenteel in diverse klankbordgroepen voor onderzoeksprojecten de meerderheid vormen, hebben als doel met alle mogelijke middelen de belangen te behartigen van hun specifieke doelgroep, zoals bijvoorbeeld de werkgevers in de kinderopvang. Vertegenwoordigers van particuliere belangen krijgen inspraak in het proces en het product van wetenschapsbeoefening, zonder dat zij per se een wetenschappelijke achtergrond hebben. Dat is een onwenselijke situatie voor de onderzoekers die in de verleiding gebracht kunnen worden hun bevindingen aan te passen aan die particuliere belangen, of zelfs tegemoetkomen aan de wens van opdrachtgevers of belangengroepen om hun bevindingen niet te publiceren. Dit is ook

onwenselijk voor de betreffende belangenbehartigers die zich niet serieus genomen weten door de wetenschappers en in de verleiding kunnen komen oneigenlijke presiemiddelen in te zetten om hun gelijk te krijgen, bijvoorbeeld door het uitroepen van een boycot.

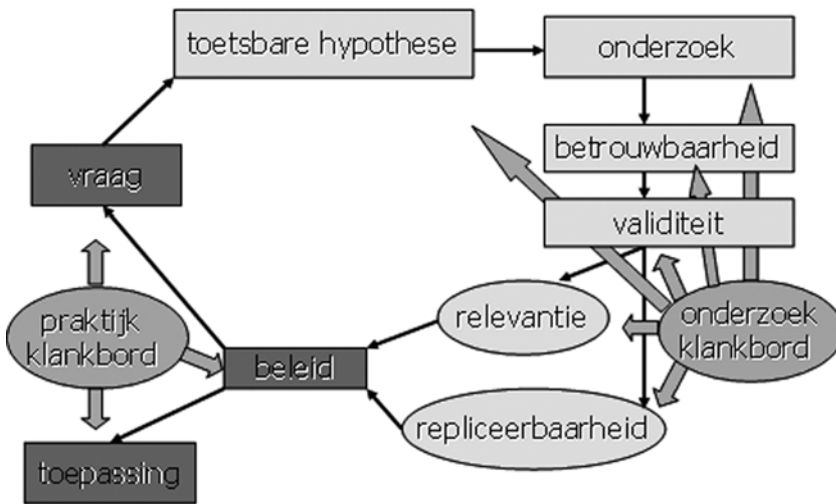
Een heldere afbakening van verantwoordelijkheden, rechten en plichten van belanghebbenden in de verschillende onderzoeksfasen is voor alle partijen noodzakelijk. De onderzoeksproces begint en eindigt met een discussie tussen onderzoekers en praktijkklankbord waarin de door beleidsmakers opgeworpen globale onderzoeksvraag alsmede de praktische implicaties van de onderzoeksresultaten onderwerp zijn van het streven naar consensus. Tussen kop en staart van de onderzoeksproces zijn de onderzoekers uitsluitend verantwoording schuldig aan het forum van wetenschappers met voldoende expertise op het betreffende onderzoeksterrein.

Tot slot is de bereidheid van overheidsgefinancierde instellingen om aan onderzoek deel te nemen tanende. In een door twee ministeries geëntameerd onderzoek naar de prevalentie van kindermishandeling in Nederland bleek dat basis- en middelbare scholen massaal weigerden gegevens ter beschikking te stellen. Dit is geen uitzondering op de regel van deelnamebereidheid bij het onderwijs. Natuurlijk kan een school niet ingaan op alle verzoeken tot participatie aan onderzoek; de werkbelasting van leerkrachten en leerlingen zou daardoor te groot worden. Maar periodieke deelname aan onderzoek zou wel een verplichting kunnen zijn die voortvloeit uit de publieke functie van het onderwijs of andere maatschappelijke werksoort. Als een onderzoeksvoorstel door klankbordgroepen op relevantie en kwaliteit van de onderzoekopzet en –methode is getoetst, en de overheid geld voor de uitvoering ervan beschikbaar heeft gesteld, zou onderzoeksdeelname daaraan door overheidsge subsidieerde instellingen verplicht moeten zijn, tenminste eenmaal of tweemaal per jaar.

Willekeurige weigering tot deelname aan onderzoek leidt bijna vanzelfsprekend tot daling van de kwaliteit van het onderzoek en beperkte generaliseerbaarheid van de onderzoeksresultaten. Daarmee is niemand gebaat. De praktijk zelf kan onvoldoende profiteren van de onderzoeksresultaten die wellicht een beperkte reikwijdte hebben. De onderzoekers zijn niet in staat hun onderzoeksvragen adequaat te beantwoorden, en de financiers van het onderzoek krijgen onvoldoende waar voor hun geld. Deelname aan onderzoek staat uiteraard vrij aan iedere individuele participant (kind, ouder, professional) en *informed consent* is een absolute voorwaarde. Doorgaans vormen echter onwillige instellingen en organisaties, en niet de individuele cliënten, docenten, of leerlingen het probleem voor deelname aan onderzoek. Maatschappelijke organisaties zouden zich tot taak moeten stellen van tijd tot tijd deel te nemen aan onderzoek dat de kennis over hun praktijk vermeerdert, zoals onderzoekers het tot hun taak behoren te rekenen de praktijk regelmatig te informeren over hun onderzoeksresultaten, door periodieke praktijkgerichte conferenties, bijdragen aan praktijkgerichte media, en bijdragen aan de opleiding van praktijkbeoefenaars.

Tot slot

De casus kinderopvangonderzoek is uiteraard een extreem geval maar hij staat niet alleen.⁷ De casus bevindt zich aan het uiteinde van een continuüm, of liever gezegd een hellend vlak, dat te weinig ingebouwde remmen kent. Het voorstel voor een scherpere scheiding van machten en verantwoordelijkheden is de doorgaans overbodige en tegelijk broodnodige beveiliging die ernstige ontsporingen kan helpen voorkomen. Individuele onderzoekers laten zich vanwege de felle concurrentie om schaarse middelen als ‘wetenschappelijke huurlingen’ te snel breidelen door wurgcontracten, waarin soms zelfs publicatievrijheid beperkt is, zonder zich te realiseren dat zij hiermee hun wetenschappelijke integriteit in diskrediet brengen, en in strijd handelen met alom aanvaarde richtlijnen voor onderzoekers.⁸ Inventarisatie en (juridische en ethische) analyse van ministeriële standaardcontracten die onderzoekers moeten ondertekenen als zij een opdracht tot beleidsonderzoek willen ontvangen, zou een eerste stap kunnen zijn naar collectieve actie. De ontwikkeling van eigen standaardcontracten waarin de scheiding der machten en de publicatievrijheid worden gegarandeerd zou een goede tweede stap kunnen vormen. Collectief streven naar garanties voor handelingsvrijheid van onderzoekers, ook bij beleidsonderzoek, is dringend nodig.

Figuur 1 Onderzoekscyclus

Referenties

- ¹ Nederlands Consortium Kinderopvang Onderzoek (2005). *Kwaliteit van Nederlandse kinderdagverblijven: Trends in kwaliteit in de jaren 1995-2005*. Amsterdam/Leiden/Nijmegen: NCKO.
- ² Voor uitgebreidere beschouwingen over de kwaliteit van de kinderopvang raadplegen Van IJzendoorn, M.H.; Tavecchio, L.W.C. en Riksen-Walraven, J.M.A. (2004). *De kwaliteit van de Nederlandse kinderopvang*. Amsterdam: Boom.
- ³ Artikel 49 van de Wet Kinderopvang. http://www.st-ab.nl/wetten/0589_Wet_kinderopvang_Wk.htm.
- ⁴ Bureau Bartels B.V. (2006). *Mogelijkheden voor verbetering van de (proces)kwaliteit in kinderdagverblijven* (p. 2). Amersfoort: Bureau Bartels B.V.
- ⁵ Zie voor meer informatie <http://www.mogroep.nl>. Na een jaar werd de boycot opgeheven.
- ⁶ Zie Van Dieren, W. (2006), deze bundel.
- ⁷ Köbben, A.J.F. en Tromp, H. (2003). *De onwelkome boodschap, of hoe de vrijheid van wetenschap bedreigd wordt*. Amsterdam: Mets & Schilt Uitgevers.
- ⁸ KNAW-Werkgroep Opdrachtonderzoek (2005). *Wetenschap op bestelling. Over de omgang tussen wetenschappelijke onderzoekers en hun opdrachtgevers*. Amsterdam: KNAW.

Beleidsrelevantie: overschatte bedreiging van onderzoek

In hoeverre vormt de beleidsrelevantie van onderzoek een bedreiging voor de kwaliteit en de onafhankelijkheid van onderzoek? Een ieder kent verhalen over onderzoekers die door opdrachtgevers worden gemangeld: wegpoetsen van onwelgevallige conclusies, rapporten onder de pet houden, te veel willen voor te weinig geld, tijdens de rit van vraagstelling veranderen, etc.

Het spreekt voor zich dat dergelijke praktijken niet door de beugel kunnen. Opdrachtgevers dienen de onafhankelijkheid van onderzoek te respecteren ter wille van de transparantie en daarmee ook de kwaliteit van het onderzoek. Transparantie is een cruciale eis in de wetenschapsbeoefening, noodzakelijk voor controleerbaarheid en betrouwbaarheid van resultaten. Transparantie is tevens vereist om het forum van de wetenschap in staat te stellen zich een oordeel te vormen. Onafhankelijkheid van onderzoek is ook in het eigen belang van de opdrachtgever: onderzoek dat niet aan de maat is en niet op onafhankelijke wijze tot stand is gekomen overtuigt niet als onderbouwing van beleid en is daarmee ook voor de beleidsmaker minder bruikbaar.

Verhalen genoeg, maar kloppen ze ook? Doorgaans komen ze van slechts één van de betrokken partijen en zijn ze sterk gekleurd. Goed gedocumenteerde gevallen waarin sprake is geweest van hoor en wederhoor zijn zeldzaam. We moeten het doen met geruchten, incidenten en persoonlijke ervaringen. Over de aard en de omvang van aantastingen van onafhankelijkheid tasten we dus in het duister. Bovendien, beleidsrelevantie is een ruim begrip: om wiens beleid gaat het eigenlijk, wordt echt beleid, politiek relevant beleid, of maatschappelijk relevant beleid bedoeld? Hier vat ik het iets enger op, namelijk als onderzoek dat wordt uitgevoerd ten behoeve van beleid. In hoeverre staat dergelijk onderzoek nu bloot aan ontoelaatbare beïnvloeding door beleid of politiek? De angst voor bedreiging van de onafhankelijkheid spitst zich toe op een specifiek type beleidsonderzoek, te weten de evaluatie van politieke gevoelige beleidsmaatregelen. Dat type onderzoek lijkt echter geenszins maatgevend voor het beleidsonderzoek in het algemeen. Beleidsonderzoek – en dat is in het volgende mijn eerste punt – is zeer divers en vaak relevant, zonder dat veelvuldig sprake is van (politieke) controverses. Vervolgens ga ik nader in op de factoren die in de praktijk de onafhankelijkheid van onderzoek bepalen en daarna op de vraag in hoeverre beleid de onderzoeksagenda – mede – mag bepalen.

De vele gezichten van het beleidsonderzoek

Beleidsonderzoek varieert sterk qua vraagstelling en methodiek. Het betreft in ieder

geval lang niet altijd evaluatie van beleid. Het kan gaan om een knelpuntenanalyse of een beschrijving van de wijze van uitvoering of kosten en baten van een bepaalde maatregel, een onderzoek naar de tevredenheid van een doelgroep van beleid, of de meting van de attitude van een doelgroep van beleid, een trendstudie, monitor of prognose om ontwikkelingen in de tijd te meten, een statistische analyse van bijvoorbeeld het recidiverisico van bepaalde categorieën delinquenten, een research-synthese van verrichte onderzoeken, een experiment, etc. Beleidsonderzoek heeft bovendien niet alleen betrekking op afzonderlijke beleidsmaatregelen maar ook op grotere eenheden, zoals gehele beleidsprogramma's. Voorts kan onderzoek betrekking hebben op de 'achterkant' van beleid (effecten, doelbereiking) maar ook op de 'voorkant' (beleidsontwikkeling). Allemaal voorbeelden van beleidsonderzoek zonder dat van evaluatie sprake is. Voor zover het wel gaat om evaluatie betreft dit bovendien lang niet altijd ex post onderzoek maar kan het ook gaan om een ex ante evaluatie, een onderbouwde inschatting van mogelijke effecten. Deze enorme variëteit in het beleidsonderzoek maakt dat algemene uitspraken over 'het beleidsonderzoek' zelden overtuigen omdat zij over één kam scheren waar onderscheid geboden is.

Is het beleidsonderzoek dus zeer gevarieerd, dat geldt evenzeer voor 'de' politiek of 'het' beleid. Daarbij is immers slechts zelden sprake van eenduidigheid en zijn tal van opvattingen en nuances te onderscheiden, zowel binnen beleid en politiek als tussen beide. Dit betekent dat, voor zover van invloed sprake zou zijn, deze bepaald niet altijd eenzelfde kant uitwerkt. Opvattingen in beleid en politiek over onderzoek kunnen bovendien twee kanten op werken: resultaten kunnen zowel welgeval-
lig zijn als onwelgevallig. Onderzoeksresultaten kunnen sterk worden afgekeurd, maar ook als redder in nood worden binnengehaald, 'doodgeknuffeld' en te pas en te onpas worden gebruikt als legitimatie voor beleid. Het idee dat beleid of politiek geen ruimte zou laten is ook hierom in de praktijk van het beleidsonderzoek niet erg herkenbaar.

Beleidsonderzoek is dus zeer gevarieerd en veel ervan is niet politiek gevoelig. Bovendien zijn politiek en beleid doorgaans niet eenduidig. Tegen deze achtergrond varieert de afstand tussen onderzoek en 'de' politiek en 'het' beleid sterk en daarmee ook het veronderstelde gevaar van inmenging.

De onafhankelijkheid van beleidsonderzoek

In hoeverre kan effectiviteitsonderzoek onafhankelijk blijven van wat politiek c.q. beleidsmatig als wenselijk wordt ervaren? Dat is zeer wel mogelijk. Beleidsrelevantie behoeft zeker niet samen te gaan met een gebrek aan onafhankelijkheid. Voor zover ik het kan zien wordt de onafhankelijkheid van beleidsonderzoek vooral bepaald door een viertal factoren: de onafhankelijkheid van de uitvoerende onderzoeksorganisatie, de financiering van het onderzoek, (procedurele) waarborgen rond het onderzoek en de aard en kwaliteit van het onderzoek zelf.

Positie van de onderzoeksorganisatie

In hoeverre heeft de uitvoerende onderzoeksorganisatie een onafhankelijke positie? In de praktijk doen zich diverse varianten voor:

- KNAW- en NWO-instituten zijn onafhankelijk, maar verrichten niet al te veel beleidsonderzoek. Dit hoewel zelfs NWO in haar nieuwe strategie ook maatschappelijke behoeften mee weegt in de beoordeling van onderzoeksprioriteiten.
- Planbureaus (zoals Sociaal Cultureel Planbureau, Ruimtelijk Planbureau, Centraal Planbureau) en instituten als het Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum (WODC) nemen een specifieke positie in. Hier is de onafhankelijkheid in protocollen vastgelegd. Dit lijkt overigens een trend te worden: momenteel zijn er (onder meer op het Ministerie van Verkeer en Waterstaat) WODC *look-a-likes* in oprichting.
- Universiteiten zijn qua organisatie onafhankelijk. Maar de voortdurende onderfinanciering en de druk om meer samen te werken met het bedrijfsleven maakt dat er een grote belustheid op contractonderzoek bestaat. Mede omdat er in de praktijk door de universiteiten nauwelijks enige controle op wordt uitgeoefend, kan de onafhankelijke universitaire positie geenszins als waarborg voor onafhankelijkheid van contractonderzoek gelden. Dit geldt a fortiori voor aan universiteiten gelieerde *not-for-profit* bureaus.
- Bij commerciële organisaties bestaan nog minder garanties voor onafhankelijkheid.

Wijze van financiering

De manier waarop het onderzoek wordt gefinancierd is van cruciaal belang. Is deze voorwaardelijk, bijvoorbeeld afhankelijk van tussentijdse beoordelingen van de geleverde prestatie? Wordt er ad hoc gefinancierd ten behoeve van een bepaald onderzoek of is sprake van structurele financiering? Gaat het om financiering van onderzoeksprogramma's of van op zich zelf staande onderzoeken, of is sprake van instituutfinanciering? Het zal duidelijk zijn dat een situatie van ad hoc-financiering waarin totale financiering van het onderzoek afhankelijk is gemaakt van tussentijds op te leveren producten kwetsbaarder is dan een situatie waarin sprake is van instituutfinanciering en/of programmafinanciering.

De procedure

De volgende aspecten van de procedure dragen bij aan de onafhankelijkheid van het onderzoek:

- Kritische selectie van onderzoeksopdrachten. Een maatschappelijk probleem is immers niet automatisch een beleidsprobleem en een beleidsprobleem is niet automatisch een onderzoeksprobleem.
- Zorgvuldige formulering van onderzoeksopdracht, probleemstelling en randvoorwaarden (planning, verslaglegging, rol opdrachtgever, etc.)
- Als het gaat om aanbesteding: selectie van uitvoerders op basis van kwaliteit en een van te voren vastgestelde procedure met meerdere offranden.
- Onafhankelijke uitvoering. Hierbij is de mate waarin de opdrachtgever bij het onderzoeksproces is betrokken een belangrijke factor. Vaak is sprake van begeleidingscommissies, klankbordgroepen, redactieraden, etc. waarin de opdrachtgever is vertegenwoordigd. Het komt dan wel aan op de samenstelling ervan. Indien beleidsverantwoordelijken en zaakwaarnemers domineren dan bestaat er een risico op ontoelaatbare beïnvloeding vanuit een dergelijke commissie.

Anderzijds kunnen begeleidingscommissies een goede rol vervullen door hun onafhankelijkheid, deskundigheid en kennis van het veld.

- De vrijheid voor de onderzoekers om te publiceren over de onderzoeksresultaten is cruciaal. Het onderzoeksproces en de resultaten worden daarmee voorgelegd aan het wetenschappelijk forum. Transparantie en controle zijn onontbeerlijk in het onderzoek en een waarborg voor de onafhankelijkheid.

Het onderzoek zelf

Naarmate de kwaliteit van het onderzoek minder kan worden betwist, is er minder ruimte voor beïnvloeding door een opdrachtgever. Die kwaliteit is niet altijd gewaarborgd, vooral niet het onderzoek dat in een puur commerciële context wordt verricht. Ook zijn bepaalde typen onderzoek relatief kwetsbaar. Zo kan het bij processtudies, opvatting/attitude onderzoeken en kwalitatieve onderzoeken lastiger zijn aanslagen op de onafhankelijkheid te pareren dan bij kwantitatief *evidence based* onderzoek. Dat geldt evenzeer voor de theoretische fundering. Theorieloos onderzoek is kwetsbaarder dan *theory driven* onderzoek.

De onafhankelijkheid van de onderzoeksagenda

Of de onderzoeksagenda mede mag worden bepaald vanuit politiek of beleid hangt uiteraard af van de vraag wiens onderzoeksagenda wordt bedoeld. Bij een KNAW-instituut voor zuiver wetenschappelijk onderzoek ligt een dergelijke invloed minder voor de hand dan bij een door een departement gefinancierd instituut voor beleidsonderzoek. Beleidsvoerders vragen terecht om onderzoek. Zij zijn immers belast met beleid te ontwikkelen en de effectiviteit ervan te toetsen. Dit om kwaliteit te verbeteren (leren van ervaringen en streven naar verbetering) en om besteding van middelen te kunnen verantwoorden (wat krijgt de burger terug voor het belastinggeld dat hij betaalt?) Ook maakt overheidshandelen regelmatig inbreuk op de vrijheid en de grondrechten van burgers. Dit is alleen te rechtvaardigen indien een dergelijk optreden ook noodzakelijk en effectief is. Wie zou de controle daarop willen overlaten aan accountants of de Tweede Kamer?

Medebepaling van de onderzoeksagenda door 'het beleid' is dus gerechtvaardigd, maar wel onder voorwaarden. Daarbij hoort in de eerste plaats een goede vraagarticulatie. Niet elke vraag vanuit het beleid behoort te leiden tot onderzoek. Soms wordt onderzoek gebruikt om een beleidsprobleem te 'parkeren'. Soms kan voor een antwoord worden geput uit bestaande theorie of onderzoek. Soms is een vraag niet onderzoekbaar. Het moet duidelijk zijn wat de beleidsvraag inhoudt en dat onderzoek een bijdrage kan leveren aan de beantwoording van de vraag. Het beleid dient ook niet de onderzoeksagenda te monopoliseren. Niet de politieke of beleidsmatige opportuniteit dient doorslaggevend te zijn, maar de kennisbehoefte. En tenslotte dient de onderzoeksagenda het resultaat te zijn van onderzoeksbeleid c.q. onderzoeksprogramma's, dat wil zeggen meerjarige onderzoeksprioriteiten. Dat kan voorkomen dat telkens ad hoc over concrete onderzoeksvragen moet worden beslist. Dan bestaat immers het risico dat politieke of beleidsmatige zorg van één bepaald moment de onderzoeksagenda domineert.

Tenslotte

Beleid en beleidsonderzoek dienen op enige, maar niet al te grote afstand van elkaar te staan.

Onafhankelijkheid is een noodzakelijke en cruciale eis in de totstandkoming van onderzoek. De realisatie ervan wordt mede beïnvloed door de positie van de uitvoerende onderzoeksorganisatie, de wijze van financiering, de gevolgde procedure en de aard van het onderzoek zelf. Anderzijds zijn er goede redenen om te waken voor een al te grote afstand tussen beleid en onderzoek. Onderzoek naar de werking en effecten van beleid is nuttig en nodig. Een al te grote afstand doet de vraagarticulatie geen goed. Kennistransfer en benutting van onderzoek zijn eveneens gebaat bij een niet al te grote afstand.

Zet beleidsrelevantie de wetenschappelijke onafhankelijkheid van onderzoek onder druk? Dat is mogelijk. Gebeurt het ook? Dat weten we niet. De kans er op is in ieder geval veel kleiner dan ongefundeerde geruchten lijken te suggereren. Onderzoek en dus ook beleidsonderzoek is gebaat bij kritiek. Maar dan wel met kennis van feiten en op goede gronden.

Samenvatting van de discussie over het thema ‘beleidsrelevantie’

Ten minste een zekere afstand tussen de opdrachtgever enerzijds en de uitvoerder anderzijds wordt noodzakelijk geacht om belangenverstremgeling te voorkomen en kwalitatief hoogstaand onderzoek te waarborgen. Dergelijke uitspraken dienen nader beschouwd te worden middels de vraag hoe ‘een zekere afstand’ gedefinieerd wordt en wat ‘kwalitatief hoogstaand onderzoek’ eigenlijk precies betekent. Wellicht te meer wanneer het beleidsrelevant onderzoek betreft.

Een eenduidig antwoord op deze vragen kan niet worden gegeven. Wel kan gezegd worden dat de kwaliteit van onderzoek en de afstand tussen opdrachtgever en uitvoerder te maken heeft met procedurele kenmerken, de wijze van financiering, de aard van de organisatie, etc. en dat de afstand tussen opdrachtgever en uitvoerder implicaties heeft voor de kwaliteit van onderzoek.

Klankbordgroepen en projectbegeleidingscommissies kunnen een gewichtige rol spelen bij het verrichten van onderzoek. Zo is eerder reeds opgemerkt dat het instellen van klankbordgroepen of begeleidingscommissies een manier kan zijn om onafhankelijke toetsing en controle van wetenschappelijk onderzoek te waarborgen. Een klankbordgroep heeft doorgaans geen bevoegdheden in de projectbegeleiding terwijl een begeleidingscommissie zowel kan fungeren als klankbord, als bepaalde bevoegdheden kan genieten. Daarentegen kunnen zowel klankbordgroepen als begeleidingscommissies waarvan de leden uit ‘het veld’ komen kunnen de afstand tussen opdrachtgever en uitvoerder in gevaar brengen, zoals blijkt uit de casusbeschrijving van Rien van IJzendoorn aangaande het onderzoek naar de kwaliteit van kinderopvang. In de beschreven casus betreft het een verstremgeling van kwaliteitsbewaking en belangenbehartiging, waaruit blijkt dat ook de invloed van een klankbordgroep aanzienlijk kan zijn. Van IJzendoorn motiveert dan ook een onderscheid aan te brengen tussen een praktijkklankbordgroep en een onderzoeksklankbordgroep.

Bij het concretiseren van bepaalde maatschappelijke problemen in exacte onderzoeksvragen die leiden tot hypothesen, dient afstand bewaard te blijven tussen opdrachtgever en onderzoeker. Er zou gesteld kunnen worden dat naast de formulering van wetenschappelijke vragen en probleemstellingen in het wetenschappelijke veld de indicatie van problemen alsmede de prioriteitsbepaling ervan meer vanuit de samenleving (dus vanuit de praktijk) zou moeten komen. Als reden hiervoor wordt aangedragen dat binnen wetenschappelijke kringen niet altijd correct het globale (maatschappelijke) probleem kan worden geformuleerd omdat de wetenschap in bepaald opzicht te ver van de maatschappij af staat. Na formulering van een globaal probleem is het de taak van de onderzoeker de vertaalslag naar exacte wetenschappelijke vraagstellingen te maken. De onderzoeker zou dus zelf een sleutelrol moeten spelen in de vertaling van maatschappelijke problemen naar concrete vragen en

toetsbare hypothesen. Invloed op de formulering van globale onderzoeksvragen voor de onderzoeksagenda zou moeten kunnen worden uitgeoefend zowel vanuit de maatschappij (de praktijk) als vanuit beleid en de wetenschap.

Bij elke opdracht voor beleidsonderzoek dient te worden gekeken naar de politiek achter het verlenen van opdrachten. Dit is een eerste indicatie voor eventuele belangenverstrengeling en voor de kwaliteitsbepaling van onderzoek. Zowel commerciële als universitaire groepen kunnen op tenders intekenen die door ambtenaren worden aanbesteed. Een eerste aandachtspunt heeft betrekking op geldstromen en financiële bronnen: er zou beter gelet moeten worden op het op- of onderbieden van onderzoekers of onderzoeksbureaus voor het verkrijgen van onderzoeksopdrachten. Ten tweede zou meer aandacht dienen te bestaan voor praktijken van onderzoekers of onderzoeksbureaus die bereid zijn op aanvraag van de opdrachtgever aanpassingen in het onderzoeksontwerp aan te brengen om eerder opdrachten naar zich toe te trekken. Tot slot dient er een kritisch en wetenschappelijk oog te bestaan voor onderzoekers en (al dan niet commerciële) onderzoeksbureaus die niet genoeg theoretische kennis in huis blijken te hebben om de vertaling van globale probleemstellingen naar concrete onderzoeksvragen te maken. Op ministeries is men namelijk, naar mening van sommigen, (te) weinig kritisch op de onderzoeksvragen die in onderzoeksconcepten geformuleerd worden. Sommige ambtenaren stellen zich al tevreden met enkele cijfers of zijn onvoldoende op de hoogte van wetenschappelijke kwaliteitspeilingen. Indien er onvoldoende wetenschappelijke expertise bestaat bij de beoordeling van een onderzoeksvoorstel zou het voor een financier verleidelijk kunnen zijn de goedkoopste en meest overzichtelijke aanbieder van een beloofd onderzoeksproduct te selecteren. De aanwezigen menen daarom dat de selectie van tenders (die nu veelal in handen ligt van ministeries) toebedeeld zou moeten worden aan wetenschappelijke experts, omdat zij doorgaans groter inzicht hebben in kwaliteitsbepaling van concrete onderzoeksvragen.

Deze discussie resulteert in de aanbeveling om de verschillende groeperingen die met een onderzoeksproject te maken hebben – belangengroepen, ministeries, beleidsmakers en het wetenschappelijke forum – een eigen rol toe te delen binnen een helder geformuleerde structuur. Het is van belang om contractueel de rollen strikt te verdelen, waarborgen in te bouwen en er voor te zorgen dat financiering afkomstig is van een onafhankelijk wetenschappelijk forum.

Resultaten

Inleiding

Wie ontdekt dat de criminaliteit onder Marokkaanse jongeren relatief hoog is kan daarvoor op grond van onderzoek mogelijk verklaringen aanvoeren die volstrekt niet racistisch zijn: een gemiddeld lage opleiding, gemiddeld hoge werkloosheidscijfers, etc. Zoals tijdens dit symposium reeds is aangekaart, is het niet denkbeeldig dat in de media selectief over dit onderzoek wordt gepubliceerd: alleen de conclusies worden overgenomen, niet de verklaringen of de randvoorwaarden voor de geldigheid van de conclusies. Het resultaat kan dan politiek misbruikt worden op een manier die de onderzoeker volstrekt niet aanvaardbaar vindt en die ook niet in overeenstemming is met zijn of haar onderzoek. Op een vergelijkbare manier kunnen beleidsmakers de krenten die hen smaken uit een onderzoek halen, maar de steentjes die er ook in zitten, laten liggen. Het is duidelijk dat onderzoekers in het algemeen niet verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor hetgeen anderen met hun onderzoek doen. Dat neemt echter niet weg dat de vraag rijst in hoeverre onderzoekers met dit soort zaken rekening dienen te houden. Een al te bevestigend antwoord kan fnuikend zijn voor het doen van wetenschappelijk onderzoek en vooral voor publicatie van de resultaten. Maar een al te ontkenkend antwoord plaatst wetenschap in een soort reïncultuur, die alleen struisvogels in het zand plegen aan te treffen. In deze laatste sessie van dit symposium buigen we ons over de vraag in welke mate onderzoekers rekening dienen te houden met wat anderen met de onderzoeksresultaten kunnen doen.

De verhouding tussen wetenschap en beleid. Over wittebroodsweken en LAT-relaties

Inleiding

Het is onmogelijk om in zijn algemeenheid uitspraken te doen over de relatie tussen wetenschap en beleid. Het veld van sociaal-wetenschappelijk onderzoek is intern sterk gedifferentieerd. Dit geldt zowel voor de academische sociologie voor buiten-universitaire (publieke) kennisinstituten en commerciële onderzoeksbureaus. Binnen mijn eigen vakgebied, de sociologie, wordt wel een onderscheid gemaakt tussen vier praktijken van wetenschapsbeoefening, namelijk een ‘cognitieve sociologie’ die zich kenmerkt door fundamenteel verklarend onderzoek, een ‘kritische sociologie’ die maatschappelijke verhoudingen aan de kaak stelt, een ‘cameral sociology’ of beleidssociologie die informatie aandraagt ten behoeve van het beleid en een ‘expressieve sociologie’ die in staat is om op een treffende wijze hedendaagse vraagstukken te duiden.¹ Deze laatste vorm van sociologiebeoefening wordt ook wel ‘publieke sociologie’ genoemd vanwege het vermogen van sommige academici om een breder publiek te bereiken dan de eigen vakgenoten.² Het zijn vooral de laatste twee praktijken van sociologiebeoefening die een directe betekenis voor beleid kunnen hebben. De ‘cameral sociology’ kan bijdragen aan de rationaliteit van besluitvorming, de expressieve sociologie heeft vooral een conceptuele invloed door het aanreiken van nieuwe manieren van denken. Dit wil overigens niet zeggen dat de andere twee vormen van sociologiebeoefening geen beleidsrelevantie hebben, maar de doorwerking daarvan is veelal diffuser en op de langere termijn.

Ook buiten de academische sociologie is sprake van een grote mate van diversiteit. Enerzijds zijn er publieke onderzoeksbureaus als het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) en adviesorganen als de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), de Onderwijsraad en de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) waar sociaal-wetenschappelijk onderzoek en beleidsadvisering hand in hand gaan. Anderzijds kent Nederland een groot palet aan commerciële onderzoeksbureaus – van groot tot klein – die opereren op de markt van wetenschap en beleid. Al deze instellingen nemen een verschillende plaats in op een continuüm van wetenschappelijkheid naar onwetenschappelijkheid.

In deze bijdrage richt ik mij op het universitaire onderzoek (deels fundamenteel en deels beleidsgericht) naar *omstreden sociale kwesties*. Dat is een inperking van mijn bijdrage. Er vindt immers ook veel onderzoek plaats naar relatief onproblematische zaken. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat wetenschappelijke inzichten over

deze zaken gemakkelijker kunnen worden ingepast dan inzichten over ‘omstreden kwesties’. Onder omstreden sociale kwesties vallen feitelijk alle *hedendaagse sociale problemen* zoals de verhouding arbeid en zorg, moderne armoede, criminaliteit, internationale migratie, milieuvervuiling, vergrijzing, werkloosheid, en daarmee samenhangende beleidsprogramma’s rond levensloop en kinderopvang, inkomens- en sociaal zekerheidsbeleid, veiligheidsbeleid, immigratie- en integratiebeleid, milieubeleid en pensioenbeleid. Schön en Rein (1994) spreken van ‘intractable policy controversies’.³ Het zijn politiek gevoelige beleidsvraagstukken die niet opgelost kunnen worden door simpel een beroep te doen op ‘de feiten’. Want de partijen en personen die er bij betrokken zijn verschillen niet alleen over de vraag welke feiten relevant zijn, maar geven ook volstrekt verschillende interpretaties aan dezelfde feiten. Dit selectief gebruik van feiten en afwijkende interpretaties vloeit enerzijds voort uit politiek-ideologische verschillen en anderzijds uit gevestigde belangen.

De rode draden in mijn bijdrage zijn twee stellingen. De eerste stelling is dat de rol van wetenschap in de oplossing van omstreden sociale kwesties veelal marginaal is. De benutting van wetenschappelijke kennis is sterk afhankelijk van economische en politiek conjuncturele ontwikkelingen. Een actueel voorbeeld is de problematiek rond de kinderopvang. Al decennialang hebben Nederlandse onderzoekers gewezen op de noodzaak van goede, toegankelijke kinderopvang ten behoeve van de arbeidsparticipatie van vrouwen, maar slechts zeer recentelijk is dit thema daadwerkelijk opgepakt door de grote politieke partijen in Nederland.

De tweede stelling is dat onderzoekers weinig of geen invloed hebben op wat er met hun bevindingen gebeurt. Als de wetenschappelijke geest uit de fles is (of dat nu in de vorm is van een artikel, boek of rapport) dan kan de vertaling van wetenschappelijke inzichten een geheel eigen dynamiek krijgen. De wetenschap kan mijns inziens niet verantwoordelijk worden gehouden voor deze transformatie van kennis. Dat roept overigens wel een ethische vraag op, omdat politieke vertalingen van wetenschappelijk onderzoek repercussies kunnen hebben voor onderzoeksobjecten. In het navolgende zal ik een en ander toelichten aan de hand van een casus om vervolgens nader in te gaan op de vraag hoe de wetenschap dient om te gaan met de politieke vertalingen van wetenschap.

Over de lotgevallen van een onderzoek

In 1999 publiceerde ik samen met een groep van medewerkers de dubbelstudie *De Ongekende Stad I en II*.⁴ Deze studie handelde over het vraagstuk van internationale migratie en illegaliteit. Daarover verschenen berichten in de kranten en die journalistieke berichten, alsmede de inhoud van de beide boeken, vormden de actuele aanleiding van een debat tussen Tweede Kamerleden en de toenmalige Staatssecretaris Cohen.⁵

De heer Dittrich van de regeringsfractie van D66 wees in dat debat op één van de uitkomsten uit het onderzoek (zich daarbij vooral baserend op een artikel uit het *Algemeen Dagblad*), namelijk dat de vreemdelingenpolitie in de grote steden zich weinig zou aantrekken van de prioriteiten zoals die door Justitie zijn gesteld, als het aankomt op illegale migranten. Hij merkte onder andere op: “Het gaat hierbij

niet om een interviewtje uit de krant. Het is gebaseerd op een onderzoek van professor Engbersen uit Rotterdam naar de totale problematiek van illegaliteit.” En vervolgens poogde de heer Dittrich aan de hand van de uitkomsten van het onderzoek duidelijk te maken dat de uitvoering van het illegalenbeleid sterk te wensen overlaat, dat afspraken tussen Justitie en gemeenten zouden worden genegeerd en dat in de grote steden gewerkt zou worden met bepaalde ‘streefcijfers’ (daar was hij op tegen en niet van op de hoogte).

In datzelfde debat stelde de heer Wijn (van de fractie van het CDA): “Voorzitter! Ik ben er zeer content mee dat D66 het onderzoek van de Erasmus Universiteit aan de orde heeft gesteld, omdat daarmee een hoog actueel probleem aan de orde is gesteld. In de grote steden zorgen criminele illegalen voor forse aandelen in straatroof, geweld op straat enzovoorts.” Ook meende de heer Wijn: “In Rotterdam kan nog steeds 32% van de illegalen onderwijs genieten, 70% gebruik maken van alle gezondheidszorg en heeft meer dan 50% van de illegalen een baan.” (De interpretatie van de cijfers is onjuist, G.E.)

Vervolgens kreeg de heer Kamp van de VVD het woord. “De VVD-fractie is het eens met de heer Dittrich, dat de eerste prioriteit moet zijn om alle criminele illegalen te arresteren en het land uit te zetten. Wij hebben een tweede prioriteit: wij willen namelijk ook andere illegalen het land zien uit te krijgen, want ook daar is (blijkens het onderzoek, G.E.) sprake van een grootschalige overtreding van regels. Ik noem de regels wat betreft verblijfsvergunning, de werkvergunning, de afdracht van belastingen en premies en door het vervalsen van documenten en schijnhuwelijken... etc.”

Daarna trad mevrouw Halsema (Groen Links) in het debat: “Voorzitter! Dan heb ik een vraag aan onze staatssecretaris van Justitie. De belangrijkste conclusie van het onderzoek van de Erasmus Universiteit is dat de koppelingswet symboolwetgeving is met negatieve neveneffecten voor een onoplosbaar probleem. Dat klonk ons als muziek in de oren, omdat dit de wetenschappelijke fundering van onze stellingname is.”

En vervolgens merkt staatssecretaris Cohen (PvdA) op: “Ik heb het rapport nog niet helemaal gelezen, maar wel gezien wat er gezegd wordt in het rapport over de uitvoering ervan in de praktijk. Ik merk dan op dat er buitengewoon veel overeenstemming is met datgene wat wij hier hebben afgesproken...” Later zal de staatssecretaris een brief schrijven aan de Tweede Kamer waarin hij ingaat op de bestrijding van criminele legale en illegale vreemdelingen (d.d. 20 april 1999). In die brief wordt een uitvoerige samenvatting gegeven van de resultaten, alsmede van enkele beleidssuggesties. En daarover merkt de staatssecretaris op: “Het onderzoek van de onderzoekers levert naar mijn oordeel belangwekkende discussiestof op. Intussen sporen hun conclusies naar mijn oordeel op hoofdlijnen met het huidige beleid...”

Ziehier de lotgevallen van één wetenschappelijk onderzoek en vijf politieke interpretaties ervan. Het kamerdebat levert een illustratie op van de analyse van Schön en Rein over het bestaan van *intractable policy controversies*. Dittrich (D66), Wijn (CDA), Kamp (VVD), Halsema (Groen Links) en Cohen (PvdA) putten selectief uit hetzelfde onderzoek en proberen allen daarmee hun politieke gelijk te halen.

Vijf jaar later publiceerde mijn onderzoeksgroep rond het thema van internationale migratie en illegaliteit een nieuwe studie en opnieuw deed zich het selectief gebruik van wetenschap voor. Het betrof de studie *Wijken voor illegalen. Over ruimtelijke spreiding, huisvesting en leefbaarheid*.⁶ De uitkomsten van deze studie werden vooral gebruikt ter ondersteuning van het illegalenbeleid door minister Verdonk (zie ook het kamerdebat van 21 juni 2004 naar aanleiding van de illegalennota van minister Verdonk). Maar opnieuw is er sprake van selectief gebruik. Er wordt wel melding gemaakt van de stijging van criminaliteit onder irreguliere migranten en van problemen van leefbaarheid in bepaalde stadsbuurten, maar er is geen aandacht voor andere aspecten van het boek, namelijk dat de stijging van criminaliteit deels het effect is van het eigen beleid van de minister. Ook gaat de minister voorbij aan een aantal beleidssuggesties uit deze studie (waaronder meer aandacht voor tijdelijke arbeidsmigratie en selectieve regularisering).

De wittebroodsweken van wetenschap en beleid

De lotgevallen van *De Ongekende stad I en II* zijn een voorbeeld van politiek gebruik van wetenschap in geval van omstreden kwesties. Politici zien vooral wat ze willen zien. Er is een politieke blindheid voor het geheel van de studie. De wetenschappelijke analyse wordt aangepast aan de eigen politieke werkelijkheid. In de loop der jaren ben ik daar zeer stoïcijns onder geworden, maar mijn eerste allereerste ervaringen met de soms harde confrontatie tussen wetenschap en beleid – met name naar aanleiding van mijn eerste publicaties over armoede en ongelijkheid – ervoer ik als pijnlijk. In de woorden van Robert K. Merton: “The honeymoon of intellectuals and policy-makers is often nasty, brutish, and short.”⁷

Het is echter onjuist om de relatie tussen wetenschap en beleid louter met deze verzuchting van Merton te duiden. De omvangrijke literatuur over wetenschapsgebruik laat immers zien dat er soms sprake is van instrumenteel gebruik (direct toepasbare kennis), dat er vaker sprake is van conceptueel gebruik (onderzoek reikt nieuwe ideeën en zienswijzen aan), een enkele keer van *early warning* (onderzoek brengt een probleem aan het licht dat voorheen niet werd erkend) en frequent van *cameral science* (het aanreiken van relevante beleidsinformatie, bijvoorbeeld door CBS en SCP). Niettemin ben ik van mening dat in geval van omstreden kwesties meestal een politiek gebruik van wetenschappelijke inzichten plaatsvindt.⁸ Dat betekent dat onwelgevallige wetenschappelijke inzichten worden genegeerd en/of dat inzichten worden aangepast aan de eigen politieke lijn.

We zien overigens ook dat in sommige tijdsgewrichten binnen wetenschappelijke en politieke kringen consensus bestaat over de wijze waarop de samenleving zou moeten worden ingericht en over de oplossingen van sociale problemen. De London School of Economics, bijvoorbeeld, heeft substantiële invloed gehad op de naoorlogse Britse Labour Party en daarmee op de vormgeving van de Britse verzorgingsstaat. Het zelfde gold in Nederland voor de relatie tussen de Wiardi Beckman Stichting en de PvdA in de jaren vijftig en begin jaren zestig. Wetenschap en politiek trokken in die periode gelijk met elkaar op, maar dat is al lang niet meer het geval. De Amerikaanse situatie laat wel een aantal moderne varianten zien van het gelijk sporen van

wetenschap en politiek. Zo is het American Enterprise Institute, waar Ayaan Hirsi Ali nu werkzaam is, zeer invloedrijk, mede omdat zij dezelfde conservatieve beginselen onderschrijft als de regering Bush.

De vraag blijft echter hoe de wetenschap zich moet opstellen als binnen de werelden van beleid en politiek op een oneigenlijke wijze gebruikt wordt gemaakt van haar inzichten. Deze vraag kan in verschillende deelvragen uiteen worden gelegd. De eerste deelvraag heeft betrekking op de vraag in hoeverre de wetenschap hiervoor verantwoordelijk kan worden gehouden. De tweede deelvraag heeft betrekking op de wijze waarop de wetenschap moet reageren op dit oneigenlijk gebruik, mede omdat het oneigenlijke gebruik negatieve gevolgen kan hebben voor de onderzoeksobjecten.

De LAT-relatie tussen wetenschap en beleid

Wat de eerste deelvraag betreft is mijn opvatting simpelweg dat de wetenschap niet verantwoordelijk kan worden gehouden voor wat anderen met haar kennis doen. Het zou naïef zijn om te veronderstellen dat de wetenschap ook maar enige invloed zou kunnen uitoefenen op wat buitenuniversitaire actoren met haar kennis doen. Daarvoor ontbeert het haar aan politieke macht en invloed. Deze stelling dwingt vervolgens wel tot fundamentele bezinning bij de start van een sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Zeker in geval van onderzoek naar illegale vreemdelingen waarbij de repercussies van onderzoek voor de groep groot kunnen zijn. Zij hebben een zeer kwetsbare positie en lopen het risico uitgezet te kunnen worden. Het is immers denkbaar dat onderzoek naar de omvang van het aantal illegale vreemdelingen, hun migratie- en overlevingsstrategieën gebruikt kan worden voor de vormgeving van een effectief opsporings- en uitzettingsbeleid. Wie zo een onderzoek opstart kan daarom aan onderzoekssubjecten geen toezegging doen dat het onderzoek nimmer negatieve repercussies voor hen zal hebben. Hier doemt dus een belangrijke ethische kwestie op. Hoe moeten onderzoekers met deze kwestie omgaan? Er zijn mijns inziens vier opstellingen mogelijk, waarbij de tweede, derde en vierde opstelling elkaar niet uitsluiten.

De eerste opstelling is de 'exit-optie', dat wil zeggen dat geen onderzoek wordt gedaan naar omstreden kwesties of dat omstreden resultaten worden verzwegen. Ik vind een dergelijke strategie onbevredigend. Als we het voorbeeld van irreguliere migratie nemen, dan is mijn stelling dat aard, omvang en oorzaken van irreguliere migratie belangrijke thema's van onderzoek zijn waarnaar de sociologie onderzoek behoort te doen. Zij moet deze vraagstukken niet overlaten aan de media en politiek die dergelijke issues veelal dramatiseren. Het is de verantwoordelijkheid van de sociale wetenschappen om inzichten te verschaffen in een belangrijk contemporair sociaal vraagstuk als irreguliere migratie.

Een tweede optie is de 'voice-optie'. Hiermee bedoel ik dat de onderzoeker zijn stem verheft wanneer op een onjuiste wijze gebruik wordt gemaakt van zijn of haar inzichten. Dit impliceert meestal dat de onderzoeker het veld van de academie verlaat en de arena van het publieke debat betreedt, meestal in de vorm van een stuk in de krant of een optreden voor andere media. De pen en het woord zijn de enige mid-

delen die de onderzoeker nu eenmaal tot zijn beschikking heeft. De onderzoeker laat zijn stem horen, al zal in de meeste gevallen daarvan geen of een bescheiden invloed uitgaan.

Een derde optie is dat onderzoekers meehelpen om hun inzichten te vertalen naar beleidspraktijken. Daarmee oefenen zij zelf invloed uit op het politieke en beleidsmatige vertalingproces. We zien dan ook dat veel deskundigen zitting hebben in allerlei adviesraden of adviescommissies. Maar voor deze groep van deskundigen geldt dat zij dit werk pas kunnen doen als zij niet te ver af staan van de politieke werkelijkheid. Zij moeten met andere woorden deels – maar niet geheel – loyaal zijn aan de actuele, politieke realiteit (de ‘loyalty-optie’).

Naast deze drie opties die uitgaan van de veronderstelling dat onderzoek beleidsmatige repercussies kan hebben, is het tevens van belang om de verhouding tussen wetenschap en beleid te relativiseren. Hiermee wil ik me niet gemakkelijk afmaken van principiële ethische vragen. Ook beoog ik niet de maatschappelijke betekenis van mijn eigen vakgebied onderuit te halen. Maar mijn waarneming is dat wetenschap, beleid en politiek relatief gescheiden sferen zijn. Ik zou hierbij nadrukkelijk willen aansluiten bij de recente analyse van Kees Schuyt over de relatie tussen wetenschap en beleid als LAT-relatie. Hij schreef: ‘Wetenschap en beleid blijven twee, op veilige afstand van elkaar opererende, parallelle systemen, soms elkaar naderend, dan weer uiteenwijkend (...) [W]etenschap en beleid leven in twee werelden, hoezeer ze ook naar elkaar kijken, graag met elkaar praten en zelfs vaak met elkaar zaken doen.’⁹ Schuyt schreef dit naar aanleiding van de wederwaardigheden van de Algemene Bijstandswet gedurende de periode 1960-2005. Hij liet zien dat er in die periode heel veel onderzoek gedaan is naar armoede, bijstand en bestaansonzekerheid – ik ben één van de onderzoekers die op dit terrein actief is geweest – maar dat dit onderzoek nergens van directe, doorslaggevende betekenis is geweest voor het betreffende beleidsgebied. Deze stelling van Schuyt kan mijns inziens worden gegeneraliseerd naar andere beleidsterreinen, bijvoorbeeld het terrein van migratie en integratie. In weerwil van de veronderstelling dat wetenschappers de architecten zouden zijn geweest van het Nederlandse integratiebeleid,¹⁰ zou ik – indachtig de analyse van Schuyt – de stelling willen pomen dat dit niet het geval is geweest. Wetenschap en beleid hebben zich grotendeels in gescheiden sferen ontwikkeld, waarbij sommige wetenschappers in sommige perioden het gangbare beleid deels hebben gelegitimeerd, maar nooit bepaald.¹¹

Slot

De LAT-relatie tussen wetenschap en beleid vloeit in belangrijke mate voort uit het feit dat wetenschap en beleid verschillende kennisvormen zijn.¹² Van wetenschappelijke kennis wordt – idealiter – verwacht dat zij innovatief en origineel is, dat zij theoretisch overtuigend is en dat zij intern consistent is (denk aan de criteria voor een onderzoeksaanvraag bij NWO). Beleid daarentegen moet – idealiter – breed worden gedragen, er moeten prioriteiten worden gesteld, zij dient kosteneffectief te zijn en snel resultaat te boeken. Wetenschap ontwikkelt zich op basis van permanente

discussie en kritiek, beleid daarentegen kan zich niet te veel twijfel en tegenspraak veroorloven. Wetenschap is compromisloos, beleidsvorming bestaat bij de gratie van het sluiten van compromissen en het afwegen van belangen.¹³

De onderkenning van de LAT-relatie tussen wetenschap en beleid relativeert de directe betekenis van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek voor beleidsvorming. Daaraan kan worden toegevoegd dat veel actuele zaken die door de onderzoeker worden geopenbaard (bijvoorbeeld over illegale praktijken door irreguliere migranten) in diverse beleidssferen (met name in de uitvoeringspraktijk) vaak al lang bekend zijn. Beide aspecten leiden tot een nuancering van ethische dilemma's van onderzoek. Maar ze nemen deze ethische dilemma's niet helemaal weg.

De onderzoeker die geïnteresseerd is in omstreden sociale kwesties dient zich dan ook elke keer de vraag te stellen naar de legitimiteit van het eigen onderzoek. Ook ben ik van mening dat onderzoekers moeten reageren als hun onderzoek duidelijk wordt misbruikt. Wie onderzoek doet naar hedendaagse sociale problemen ontkomt er daarom niet aan om deel te nemen aan het publieke debat en/of mee te werken aan de beleidsmatige vertaling van wetenschappelijke inzichten. Onderzoekers naar omstreden sociale kwesties hebben dus een dubbele verantwoordelijkheid. Zij dienen dergelijke vraagstukken niet over te laten aan media, politiek of buitenuniversitaire bureaus. Daarnaast moeten zij soms ook de universitaire toren verlaten om te waarschuwen tegen misbruik en oneigenlijk gebruik van wetenschappelijke inzichten.

Referenties

- ¹ Zie Boudon, R. (2002). Sociology that Really Matters. *European Sociological Review*, 18 (3), 371-378 en Goldthorpe, John H. (2004). Sociology as Social Science and Cerebral Sociology: Some Further Thoughts. *European Sociological Review*, 20 (2), 97-105.
- ² Burawoy, M. (2005). 2004 Presidential address: for public sociology. *American Sociological Review*, 70 (1), 4-28.
- ³ Schön, D.A. en Rein, M. (1994). *Frame Reflexion, Toward the Resolution of Intractable Policy Controversy*. New York: Basic Books.
- ⁴ Burgers, J. en Engbersen G. (red.) (1999). *De ongekende stad 1: Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Amsterdam: Boom en Engbersen, G.; Van der Leun, J.; Staring, R. en Kehla, J. (1999). *De ongekende stad 2: inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen*. Amsterdam: Boom
- ⁵ Zie *Handelingen* 1999-2000, nr. 32, Tweede Kamer, pp. 2250-2291.
- ⁶ Leerkes, A.; Van San, M.; Engbersen, G. et al. (2004). *Wijken voor illegalen. Over ruimtelijke spreiding, huisvesting en leefbaarheid*. Den Haag: Sdu uitgevers.
- ⁷ Merton, R.K. (1945). Role of the Intellectual in Public Bureaucracy. *Social Forces*, 23 (4), 405-415.
- ⁸ Zie Gabriëls, R. (2001). *Intellectuelen in Nederland: Publieke controversen over kern-energie, armoede en Rushdie*. Amsterdam: Boom.
- ⁹ Schuyt, K. (2006). Kameleontisch beleid, stekelige wetenschap. Schuyt, K. et al.

Werken op de grens van wetenschap en beleid. De lezingen (p. 11). Den Haag: SCP.

¹⁰ Sommers, M. (2002). Makelaars in minderheden: O wee wie een afwijkende mening heeft. *De Volkskrant*, 28 december, p. 13.

¹¹ Engbersen, G. (2003). O wee de journalist die zich niet conformeert. *De Volkskrant*, 25 januari 2003.

¹² Schuyt, C.J.M. (1986). *Filosofie van de sociale wetenschappen*. Leiden: Martinus Nijhoff.

¹³ Etzioni-Halevy, E. (1985). *The Knowledge Elite and the Failure of Prophecy*. Londen: George Allen & Unwin.

Marktideologische spin ondergraaft wetenschappelijke fundering van beleid

Inleiding

In de samenleving heersen aannames en vooroordelen, soms gevoed door de politiek, die niet noodzakelijkerwijs waar hoeven te zijn. Het zijn stellingen van beleidsmakers, bewindslieden, regeringsfunctionarissen of NGO's waarmee eenieder bekend zal zijn: 'de kenniseconomie drijft op wetenschap en onderzoek', 'concurrentievoordeel vereist investering in kennis en innovatie', 'Nederland heeft een hoogwaardige kennisinfrastructuur', 'de rol van de wetenschap moet sterker worden' en vrijwel elk rapport van onderzoeks- en adviesbureaus meldt als aanbeveling dat 'meer wetenschappelijk onderzoek nodig is'. Er bevindt zich echter een kloof tussen genoemde stellingen die het belang van wetenschappelijk onderzoek onderstrepen, en het daadwerkelijk gebruik van wetenschappelijk onderzoek bij beleidsbepaling: slechts een klein percentage van de relevante wetenschap bereikt de besluitvorming. In dit artikel zal ik verschillende mechanismen aanduiden die veroorzaken dat wetenschap besluitvorming niet bereikt. In dit symposium zijn hiervan reeds voorbeelden genoemd, zoals onderzoeksresultaten die niet worden geaccepteerd, vraagstellingen die onderweg moeten worden bijgesteld of aangepast, rapporten met ongewenste bevindingen die in bureaulades van officieren van justitie, advocaten of politici verdwijnen, of de bereidheid van voorgenoemden om een hun onwelgevallig deskundigenrapport buiten dossiers te houden. Ik ben van mening dat de politieke cultuur overwegend a-wetenschappelijk is, of misschien zelfs wel overwegend anti-wetenschappelijk.

In toenemende mate is onze maatschappij gebaseerd op trendgevoelig gedrag. Bewindslieden vinden zich omringd door spindoctors, waardoor onze economie en maatschappelijke orde steeds vatbaarder zijn geworden voor hypes. Deze spindoctors lijken in toenemende mate beleidsdoelen mede te bepalen. De afwegingen en keuzes die worden gemaakt bij het bepalen van doelen zijn veelal selectief en arbitrair, wat de vooropgestelde doelen niet altijd verantwoord maakt. Bij het vaststellen van doelen en bij besluitvorming speelt de wetenschap een marginale rol omdat het hypes betreft, onder regie van de spindoctors, die de bewindslieden dirigeren. Aan de hand van een casus over de waddenregio zal ik met als voorbeeld de stelling 'de Waddenzee is een stukje ongerepte natuur, handen af!' trachten aan te tonen dat de wetenschap meer en meer niet geraadpleegd werd bij het uitstippelen van beleid en bij de besluitvorming. De samenleving was in de ban van deze wetenschappelijk te weerleggen stelling, die aanvankelijk belette dat er interventie, en dus bestuur en beheer, van het waddengebied zou plaatsvinden. Voordat ik verder zal gaan met de behande-

ling van deze casus, zal ik twee preliminairen uitlichten die de fundering vormen voor het beperkte gebruik van wetenschappelijke onderzoeksresultaten bij beleid.

Afstand tussen onderzoek en beleid

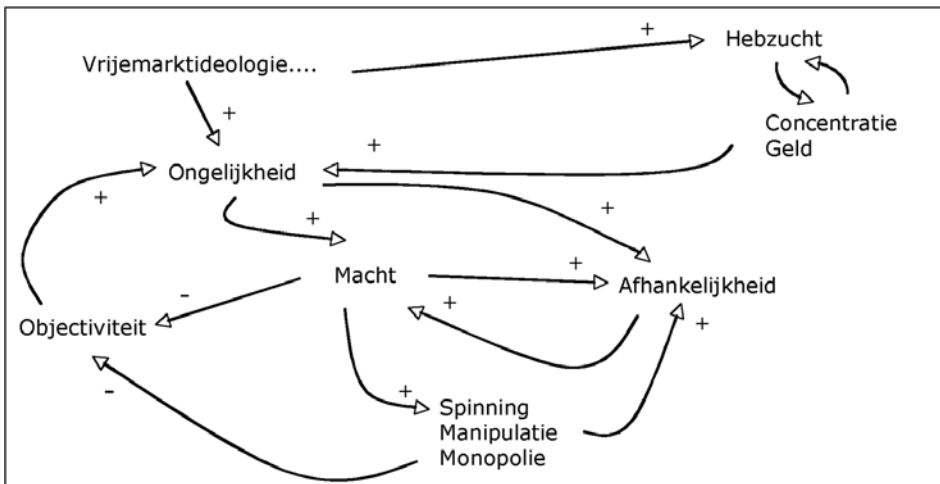
De afstand tussen onderzoek en beleid wordt grotendeels bepaald door machtsverhoudingen. De omvang van de groep invloedrijke deskundigen in Nederland is gering. Deze groep – vijftig tot honderdvijftig in totaal – kan op vrijwel elk terrein besluiten stimuleren, katalyseren of tegenhouden. Al jaren zitten dezelfde mensen in verschillende adviesgroepen en denktanks.

Daarnaast zie je dat Nederland slechts één universele zogenaamde ‘fondsenpiramide’ heeft, die wordt beheerd en bewaakt door een beperkte Haagse kongsi. Deze fondsenpiramide verdeelt het geld en formuleert de onderzoeksopdrachten. Hij maakt dat het merendeel van de fondsen en onderzoeksopdrachten binnen de gebaande paden blijft. Dit staat in schril contrast tot bijvoorbeeld de Verenigde Staten die een sterke meervoudige piramidestructuur van duizenden fondsen telt. Binnen een dergelijke structuur van meerdere fondsenpiramides is de afstand tussen de geldstromen groter en bestaat er meer ruimte voor een grote diversiteit aan opdrachtformuleringen.

Vrijemarktideologie, waarneming en vooroordeel

Terugkomend op het trendgevoelige beleid van spindoctors toont onderstaand systeemdiagram op welke wijze zowel fysieke als sociale factoren van beleid met elkaar gecombineerd kunnen worden. Dit diagram maakt inzichtelijk hoe verschillende factoren elkaar middels positieve en negatieve feedbackloops beïnvloeden. Het is een abstrahering van het gedachtegoed zoals dit naar voren komt in de boeken van Thomas L. Friedman, *The World is flat*¹ en John Perkins, *Confessions of an Economic Hitman*.²

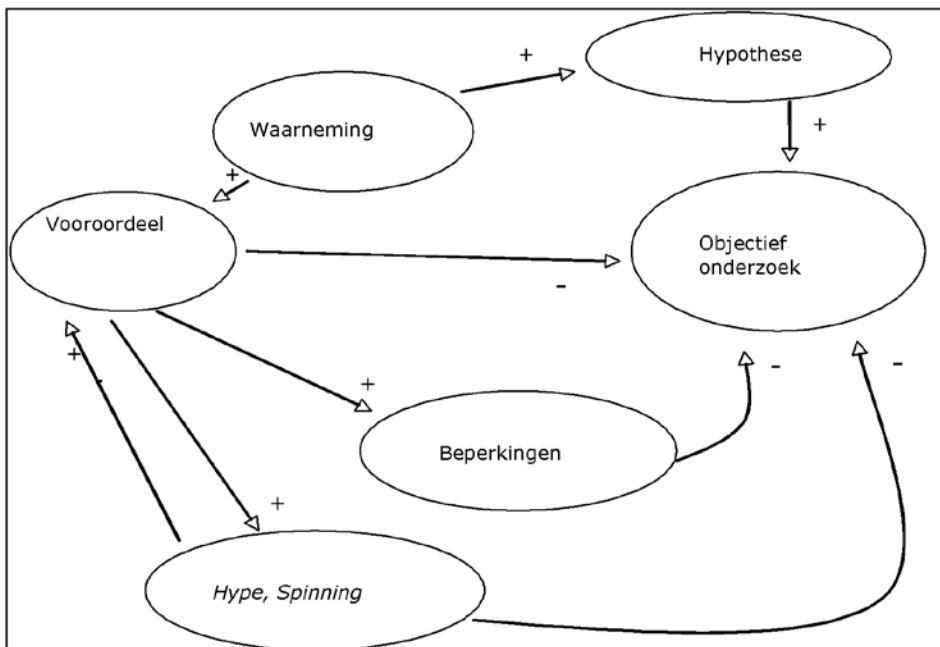
De kern van hun betogen bestaat uit een kritische analyse van de vrije markt, waarbij Friedman toch meent dat die meer voor- dan nadelen bezit en Perkins de onderliggende pathologie ervan beschrijft.

De rol van de wetenschap, ofwel de objectiviteit, wordt in het krachtenveld van deze ideologie per definitie gemarginaliseerd. Zowel Perkins als Friedman beschrijven hoe de vrijmarktideologie zoals deze in de afgelopen vijftien jaar zich heeft ontwikkeld en verspreid, enerzijds leidt tot een feedbackloop van hebzucht en concentratie van geld. Perkins voegt daaraan toe dat zij anderzijds naar een feedbackloop van ongelijkheid, macht en manipulatie leidt. In zijn visie is er op mondiaal niveau sprake van meer verliezers dan winnaars. Marktideologen gaan uit van het tegendeel, namelijk van een proces waarbij ten slotte iedereen voordeel geniet, waarbij Friedman wel waarschuwt dat we allemaal steeds harder onze best moeten doen.

Volgens Perkins daarentegen overheersen de negatieve tendensen het totaalbeeld. Ongelijkheid creëert afhankelijkheid en macht. Macht voedt afhankelijkheid. Macht heeft bovendien geen belang bij objectiviteit en stimuleert spinning, manipulatie en monopolie, wat weer de afhankelijkheid doet toenemen. Objectiviteit komt hiermee in het geding. Bewindslieden die de vrijmarktideologie voorstaan hebben geen boodschap aan objectiviteit en transparantie, maar trekken middels manipulatie en spinning macht naar zich toe, waarmee zij afhankelijkheid en dus ongelijkheid stimuleren. Een voorbeeld is hoe de Commissie-Kist de uitkomst van het onderzoek naar de maatschappelijke kosten en baten van eigendomssplitsing van de elektriciteitsbedrijven gemanipuleerd heeft naar een positieve conclusie voor deze marktwerkingbevorderende maatregel. In een wetenschappelijke publicatie³ concluderen de onderzoekers van het CPB dat het netto-effect van eigendomssplitsing onduidelijk is. In het rapport voor de Commissie-Kist,⁴ dat zich baseert op een rapport van dezelfde onderzoekers, heet het dat de netto baten tot één miljard euro kunnen oplopen.

Objectiviteit is in dit model een risico. Als we dit relateren aan spindoctors en hun hype-organisatie dan kan geconcludeerd worden dat (onwetenschappelijke) ruis in de samenleving voor politici een levensnoodzaak is.

Vooroordelen zijn de ruis van de samenleving. Zij zorgen voor inperking van de behoefte aan objectief onderzoek. Het vooroordeel voedt tevens hypes en spinning, die elk op hun beurt het vooroordeel weer versterken. Feedbackloops tussen beide zijn wederzijds versterkend. De objectiviteit van het beleid raakt hiermee in toenemende mate in het gedrang.

Win-win en het Wad

In de zomer van 2002 startte ons Instituut voor Milieu- en Systemanalyse (IMSA Amsterdam) het project 'Win-win en het Wad'. Uitgangspunt was de onvrede over de waddenregio onder bewoners, recreanten en belangengroeperingen. Er ontstond steeds sterker het idee dat er iets aan de hand was met de Waddenzee: de visstand nam af, de waterkwaliteit ging achteruit en de natuur verarmde. De kennisinstututen die het land rijk is werden niet bevraagd hier meer onderzoek naar te verrichten. In Nederland bestaat op het vlak van zowel de morfologie van de waddenregio, als van de ecologie van het waddensysteem zeer veel kennis. Deze kennis werd echter niet aangewend bij de besluitvorming omtrent de toekomst van de waddenregio.

Binnen bepaalde wetenschappelijke kringen bestaat consensus dat de Waddenzee niet langer een ongerept stuk natuur is. Het oorspronkelijke natuurlijke systeem werd middels grote ingrepen als de aanleg van de Afsluitdijk, de mechanisering van de kokkelvisserij en de import van exoten grotendeels verworpen tot *man-made nature* of een natuurlijke farce.

Niettemin waarde er een waddenmantra door de samenleving: de steeds herhaalde stelling dat de regio een ongerept natuurgebied zou zijn waar zo min mogelijk menselijke activiteiten mogen plaatsvinden. 'Handen af! Laat de natuur haar gang gaan.' Deze mantra belemmerde wetenschappelijk onderzoek en leidde juist tot een verarming van het ecosysteem van het gebied. Samen met bestuurders, wetenschappers en verschillende belangengroeperingen kwamen we begin 2003 tot de conclusie dat het beeld van de wadden als ongerept natuurgebied onjuist was en dat deze beeldvorming tot een verslechtering in plaats van een verrijking van de waddennatuur had geleid. Een interventie was nodig, omdat het gebied beheerd moest worden. De vraag was dus hoe wij die mantra konden doorbreken.

De essentie ging over het terugbrengen van de wetenschap in het beleid. We hebben bodemdalingrapporten in een groot wetenschappelijk gremium laten maken, een eerste waddenrisicomodel gemaakt en expertklankbordgroepen ingesteld. Over de waddenregio werd door NGO's en bewindslieden gesproken niet alleen als een gebied waar men zijn handen vanaf moest houden, maar ook als een gebied vol risico's. Het risicomodel werd voorgelegd aan een *peer group* van veertig wetenschappers die het hebben gevalideerd. Volledige transparantie heeft dit proces zijn legitimatie gegeven. In reactie op de inmiddels aangezwollen discussie stelde het kabinet in 2003 de Adviesgroep Waddenzeebeleid in, die moest adviseren over verbeteringen in het beleid.⁵

De Adviesgroep constateerde dat het beleid en beheer van de Waddenzee in een impasse waren geraakt, dat 'de natuurkwaliteiten de afgelopen jaren zijn teruggelopen en dat beleidskaders onvoldoende helder zijn', dat 'de huidige bestuursstructuur

niet slagvaardig en transparant is en dat zowel beleid als bestuur daarmee bijdragen aan een stagnatie in plaats van aan oplossingen.' Ook werd erkend dat een van de gevolgen 'een defensief beleid en beheer is, waarbij alle energie gaat zitten in tegenhouden in plaats van in creëren en ontwikkelen'.⁶

Er bleek een diepe kloof te bestaan tussen de vooronderstellingen van de samenleving en de realiteit van de wetenschap. Beide werkelijkheden liepen niet parallel, waarbij het wetenschappelijk onderzoek transparant was en de bevindingen algemeen aangenomen en gedeeld werden.

In totaal is het proces gedeeld door ongeveer honderdvijftig stakeholders die met wetenschappelijk onderbouwde aanbevelingen kwamen. Conclusie was dat de kokkel- en mosselvisserij moet verduurzamen, dat gaswinning toegestaan moet worden en dat er bestuurlijke vernieuwing moet plaatsvinden. Dat alles moest de heersende mantra ontkrachten. En dat is gelukt.

Conclusie

Een mogelijkheid om tegen een in de samenleving overheersende ruis in te gaan is de publieke arena te betreden of de media in te schakelen. De media en het publieke debat bieden een forum waar de onderzoeker zijn onderzoeksbevindingen kan toelichten en zijn bezorgdheid kan uiten. Wetenschappelijk onderzoek wordt niet langer hoofdzakelijk gedreven door nieuwsgierigheid maar door *concern* ofwel bezorgdheid. Het is mijn overtuiging dat de ethiek van onderzoek zou moeten worden bepaald door *concern*: we maken ons zorgen over het klimaat, over de Waddenzee, over de toekomst van de energievoorziening, etc.

Samenvattend kan gesteld worden dat de kennisontwikkeling op beleidsniveau onder de maat is. Dit heeft als consequentie dat een onwetenschappelijke ruis zich over de samenleving verspreidt. Door een sterke eenduidige fondsenpiramidestructuur kan vrijwel niemand om een zeer beperkte beleidsvisie heen. Hedendaagse beleidsvoering verloopt nauwelijks via een democratisch en transparant proces. Belangrijke tegenwerkende krachten dienen aangesterkt te worden tegen deze tendens van a-wetenschappelijkheid of anti-wetenschappelijkheid in de Nederlandse politieke cultuur.

We moeten ons realiseren dat de wisselwerking tussen kennis en macht is verstoord en verder verstoord dreigt te raken. Ik ben van mening dat de wetenschap op verscheidene niveaus niet doet wat zij zou moeten doen en zou moeten leveren, namelijk het bieden van transparantie in rapportage en onafhankelijkheid. Wetenschappers moeten verantwoordelijk zijn voor de waarborging van transparantie en onafhankelijkheid. Ik geloof in *nothing but the truth* en ik geloof dat dit het enige krachtenveld zou moeten zijn dat telt. De wetenschap kan alleen het podium betreden wanneer dát het uitgangspunt is en wanneer dat in al onze beleids- en ethische vragen de kern vormt.

Referenties

¹ Friedman, T.L. (2005). *The World is flat: A Brief history of the Twenty-first Century*. New York: Farrar, Strauss and Giroux.

² Perkins, J. (2004). *Confessions of an Economic Hitman*. San Francisco: Berrett-Koehler Publishers Inc.

³ Mulder, M. en Shestalova, V. (2006). Costs And Benefits of Vertical Separation of The Energy Distribution Industry: The Dutch Case. *Competition and Regulation in Network Industries*, 1 (2197), 197 - 230.

⁴ *Bevindingen van de Commissie Validatie Splitsing Energiebedrijven*, 20-3-2006, Tweede Kamerstuk.

⁵ Het rapport van de Adviesgroep Waddenzeebeleid is te downloaden via <http://www.waddenloket.nl/index.php?id=824>

⁶ Meijer, W.; Ladders-Elfferich, P.C. en Hermans, L.M.L.H.A. (2004). *Ruimte voor de Wadden: conclusies en aanbevelingen*. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM).

Samenvatting van de discussie over het thema ‘resultaten’

Beide inleidingen stemmen tot enige bezorgdheid betreffende de relatie tussen wetenschap en beleid. Wouter van Dieren suggereert dat de meest prominente drijfveer voor wetenschappers om over te gaan tot uitdagend en innovatief onderzoek, nieuwsgierigheid, (deels) vervangen zou moeten worden voor *concern*, bezorgdheid. Dat zegt iets over onze maatschappij: dat wij ons zorgen moeten maken over de staat en kwaliteit van de politiek en beleidsvoering. De LAT-relatie tussen wetenschap en beleid lijkt heden ten dage niet op effectieve wijze te kunnen worden bewerkstelligd; waarbij het voorkomt dat de kloof tussen beide dieper is dan algemeen wordt erkend. Slechts een klein percentage van wetenschappelijke bevindingen lijkt beleid uiteindelijk dan ook echt te bereiken. Bovendien illustreren voorbeelden dat niet elk wetenschappelijk rapport met evenveel vreugde wordt ontvangen. Hans Crombag constateerde zelfs dat het voorkomt dat deskundige-rapporten bij rechtzaken het daglicht niet te zien krijgen wegens een onwelgevallige inhoud. Onderzoeksbevindingen die de media of de politiek wel bereiken worden niet uitzonderlijk slechts ten dele gepresenteerd, met als gevolg dat de resultaten uit verband kunnen raken, bijvoorbeeld door weglating van de randvoorwaarden van het onderzoek. Zo heeft Godfried Engbersen in zijn voordracht geïllustreerd hoe resultaten van gedegen sociaal-wetenschappelijk onderzoek op een dusdanige wijze werden vertaald door politici van verschillende partijen dat de bevindingen in uiteenlopende politieke straatjes pasten. (Daarentegen dient men zich er wel terdege van bewust te zijn dat er in de Tweede Kamer wordt gepraat voor de bühne, en er maar in zeer beperkte mate beleid wordt gemaakt.) Om te weten te komen waar onderzoek in beleid is opgenomen dient in de eerste plaats gekeken te worden naar de benutting van beleid en naar de wijze waarop beleid tot stand komt (en niet naar een Tweede Kamerdebat).

De onderzoeker kan besluiten te reageren door de handdoek in de ring te gooien (wat Engbersen de ‘exit-optie’ heeft genoemd) maar noch Engbersen noch de overige aanwezigen zagen dit als de meest geschikte oplossing. Dat was niet verrassend: tijdens de discussie rond het eerste thema gaf het publiek immers al te kennen dat er binnen wetenschappelijk onderzoek zo min mogelijk onderwerpen taboe zouden moeten zijn, en dat a priori elk onderzoek uitgevoerd zou kunnen worden. Zich als wetenschapper het zwijgen opleggen is in strijd met het werkelijkheidsideaal van de wetenschap, zo luidt de algemene mening. Onderzoekers dienen er zich overigens wel van te vergewissen dat in het publieke debat, dat ook onderdeel uitmaakt van het proces van beleidsvoering, slechts matig interesse bestaat voor wetenschappelijke nuances en dat de politieke besluitvorming veelal plaatsvindt zonder dat politici zich grondig rekenschap hebben gegeven van wetenschappelijke bevindingen.

Uiteraard bestaat er ook onderzoek dat beleid wel bereikt en zijn er beleidsma-
kers die wel degelijk rekening houden met en interesse tonen voor de integratie van
wetenschappelijke onderzoeksbevindingen in beleid. In toenemende mate beginnen
wetenschappers deel uit te maken van beleidssferen waarbinnen zij meewerken aan
een adequate vertaling van wetenschap naar beleid, maar van samenwonen, om de
metafoor van Engbersen aan te halen, is geen sprake. Een LAT-relatie tussen weten-
schap en beleid is denkbaar, maar samenwonen wordt niet geprefereerd. Daarvoor
zijn de verschillen tussen beide te groot.

Wetenschappers hebben derhalve weinig grip op wat er met hun bevindingen
gebeurt, maar de exit-optie biedt geen uitkomst. Wellicht ligt er voor de onderzoeker
een rol weggelegd als begeleider van zijn onderzoek naar het publieke domein; de
'voice-optie'. Er wordt onderstreept dat de rol van de onderzoeker buiten het weten-
schappelijke domein en in het publieke debat versterkt zou kunnen worden, te meer
indien het gevoelig materiaal betreft. Onderzoekers zouden dan ook beter getraind
moeten worden in het vervullen van deze publieke rol. Indien in de publieke arena
alsnog aan de haal wordt gegaan met onderzoeksgegevens, dan kan de onderzoeker
teruggrijpen naar het krachtigste wapen dat hij bezit: de pen.

Nabeschouwingen

Enkele gedachten over ethiek in de criminologie

Beleidsonderzoek en ethiek

‘Veel beleidsonderzoek is niet politiek gevoelig’, zo merkte een van de sprekers op tijdens de KNAW-conferentie ‘Ethische dilemma’s rond empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek’ die werd gehouden op 22 juni 2006 te Amsterdam. Dat is een terechte nuancering misschien, maar een deel van het beleidsonderzoek is zeer politiek gevoelig, zou ik daar aan toe willen voegen op grond van mijn eigen ervaringen met onderzoek naar de relaties tussen migratie en criminaliteit. En op de conferentie realiseerde ik me nog eens hoe weinig daar naar mijn indruk binnen de wetenschap over wordt gedebatteerd. Veel van de onderzoekers op deze terreinen (die van migratie en die van criminaliteit) hebben de laatste jaren te maken gehad met allerlei kwesties zoals die door de KNAW waren geagendeerd voor de conferentie. Sommige onderzoekers kregen de unieke kans te werken met geheime dossiers en konden daarom geen transparantie bieden. Dit riep de vraag op naar het wetenschappelijke karakter van hun werk. Sommige onderzoekers kregen zware verwijten van anderen dat zij een ongewenste studie uitvoerden, denk aan bio-sociaal criminologisch onderzoek of denk aan integratieonderzoek waarin een gematigd positief beeld werd geschetst van de integratie van migranten in Nederland. Sommige onderzoekers – waaronder de auteurs dezes – werden ervan beticht de anti-immigratie politiek in de kaart te spelen met onderzoek naar kwetsbare personen, in ons geval illegale migranten.¹ De vraag die in het laatste geval rees was: in hoeverre is een onderzoeker verantwoordelijk voor wat anderen met de resultaten doen?² Dit zijn vragen waarmee veel van mijn collega’s maar ook onze studenten te maken hebben. Het is dan ook niet toevallig dat veel van de aanwezigen op dit ACWE-symposium van de KNAW afkomstig waren uit de sfeer van het criminologische onderzoek. Hoewel de dag niet hoofdzakelijk over onderzoek naar criminaliteit en de aanpak daarvan ging wil ik daar in deze bijdrage wel nader op ingaan. Mijn centrale stelling is dat opleidingen voor PhD fellows, AIO’s en OIO’s van criminologie en aanverwante richtingen veel meer aandacht zouden moeten besteden aan ethische kwesties. Dit zou ook het onderzoek en het debat daaromtrent in de wetenschap ten goede komen. Ik begin met een ogenschijnlijk praktisch voorbeeld over publicatievrijheid.

Onlangs wilde ik een contract afsluiten voor extern gefinancierd onderzoek (onderzoek uit de ‘3^e geldstroom’). In het standaardcontract van de opdrachtgever stond een passage waaruit bleek dat de opdrachtgever zijn fiat moest geven aan wat ik wilde

¹ Hierover ging ook de bijdrage van Engbersen op deze dag.

publiceren. Dit vond ik merkwaardig en ik besloot ik het KNAW boekje *Wetenschap op bestelling* er eens bij op te slaan. Daar stond duidelijk in vermeld dat publicatievrijheid van het grootste belang is en dat wetenschappers en universiteiten erop moeten toezien dat deze wordt gewaarborgd. Als concrete aanbeveling staat er: 'Indien wetenschappelijk publiceren naar aanleiding van de opdracht niet wordt toegestaan, dient de universiteit de opdracht niet te aanvaarden.'² Mijn vraag aan de opdrachtgever om mede met een beroep op het citaat van de KNAW de passage te verwijderen uit het contract werd niet met gejuich ontvangen, maar uiteindelijk wel gehonoreerd. Binnen mijn eigen faculteit werd mij verteld dat het niet gebruikelijk is bezwaar te maken tegen dergelijke passages onder het mom van: 'Het levert meestal toch geen problemen op en het is nou eenmaal lastig als je bijvoorbeeld voor Justitie werkt'. Voor alle duidelijkheid: het voorbeeld waarnaar ik refereer ging niet over justitieel onderzoek. Ik heb echter wel de indruk dat bij sommigen de opvatting heerst dat publicatievrijheid niet belangrijk is als het om justitieel onderzoek gaat. Juist in een politiek gevoelig veld is het belangrijk. Publicatievrijheid raakt de kern van de wetenschap en als wetenschappers zo makkelijk over een passage in hun contract heenstappen (en dat komt ook naar voren in *Wetenschap op bestelling*) klopt dat mijns inziens niet. Nederlandse criminologen hebben geen eigen richtlijnen op dit punt. In de Britse gedragscode voor criminologen staat heel helder dat het behoort tot de verantwoordelijkheid van onderzoekers '[to] seek to avoid contractual/financial arrangements which emphasize speed and economy at the expense of good quality research and they should seek to avoid restrictions on their freedom to disseminate research findings.'³

Dit gaat over publicatievrijheid, maar het gaat ook over een reële bedreiging van veel criminologisch (en ander) onderzoek: de druk om snel en goedkoop resultaten te leveren waarbij de kwaliteit er minder toe doet. Veel opdrachten gaan naar bureaus of afdelingen die naar de mening van andere onderzoekers *quick and dirty* werk leveren, zoals ook uitgebreid is besproken op de conferentiedag. Dit ondermijnt uiteindelijk het vertrouwen in onderzoeksuitkomsten. Als wetenschappers (gevestigd en in opleiding) niet samen sterk staan om deze druk te weerstaan en te voorkomen dat ze onderling worden uitgespeeld gaat dit uiteindelijk ten koste van de kwaliteit van het wetenschappelijk onderzoek. Dit zijn belangrijke ethische kwesties, die veel verder reiken dan een discipline. De vraag rijst hoe deze kwesties kunnen worden aangepakt en of dat per discipline zou moeten gebeuren of niet.

Ethiek en gedragscodes

Ethiek is volgens het Van Dale Taalweb 'praktische wijsbegeerte die zich bezighoudt met wat goed en kwaad is => ethica, moraal, moraalfilosofie, moraaltheologie, zedenkunde, zedenleer.'⁴ Regels over goed en kwaad in een bepaalde professie worden doorgaans vastgelegd in een gedragscode of *code of conduct*. De Nederlandse Vereniging voor Kriminologie (NVK) heeft ooit een eigen gedragscode gehad, maar deze is allang door de wetgeving ingehaald en geldt niet meer.⁵ Derhalve zijn criminologen nu aangewezen op internationale afspraken binnen de criminologie (bijvoorbeeld de Britse gedragscode)⁶ of op algemeen geldende meer toegepaste regels zoals die van

de KNAW over het gebruik van persoonsgegevens.⁷ Deze regelingen gaan vooral in op de toegang tot personen en de toegang tot databronnen, zoals politiebesteden of justitiedossiers. De op de conferentie besproken problemen gaan echter in veel gevallen minder over methoden en strategieën bij het benaderen van respondenten of bij het werken met secundaire gegevens. De problemen zijn veel vager en fundamenteeler en raken ook aan vragen over goed en kwaad in het verrichten van onderzoek. Zo uitte journalist Hans van Maanen in november 1999 in Het Parool stevige kritiek op de plotselinge acceptatie van Buikhuisen's ideeën over biosociale oorzaken van crimineel gedrag: "Mag iedereen maar onderzoeken wat hij wil?" Van Maanen meent van niet, zo bleek onder meer op een studiedag van de NVK en uit zijn eigen publicaties.⁸ Maar waarom mag dat dan niet? En hoe moeten we dat vaststellen? Moeten we opiniepeilingen houden om te weten of we bepaald onderzoek mogen doen? Dit zijn overigens vragen die voor veel disciplines gelden en niet specifiek zijn voor de criminologie.

Een ander meer algemeen geldend vraagstuk is waar de verantwoordelijkheid van een onderzoek begrensd wordt. Als journalisten aan de haal gaan met de uitkomsten van een onderzoek, wiens schuld is dat? Is een onderzoeker moreel verplicht te reageren als een journalist of politicus de onderzoeksresultaten uit hun verband haalt? Hoeveel invloed hebben wetenschappers eigenlijk op hoe iets in de krant terecht komt of door de politiek wordt opgepakt? Allemaal heel wezenlijke vragen die vaak niet in het onderwijs worden besproken en die maar mondjesmaat in de gebruikelijke leerboeken worden behandeld.

Niet alleen een gedragscode?

Een vraag die naar aanleiding van het bovenstaande gesteld kan worden luidt: is het erg dat er op dit moment geen geldende gedragscode voor (bijvoorbeeld) criminologen is? Er is veel kritiek op gedragscodes die schijnzekerheden bieden en uiteindelijk in concrete gevallen geen oplossing bieden. Er zijn ook auteurs die positief oordelen over gedragscodes. Zo betoogt Michael Davis dat gedragscodes professionals beschermen tegen bepaalde (oneigenlijke) druk van buitenaf. Volgens hem verlagen gedragscodes de kans dat professionals bezwijken onder deze druk en hij ziet codes als een oplossing voor 'coördinatieproblemen'.⁹ Voor professionals heeft het een duidelijke meerwaarde om zich te kunnen beroepen op een dergelijke vastgelegde standaard. Davis spreekt over ingenieurs maar dit kan net zo goed van toepassing zijn op onderzoekers in het sociale veld. Het is veel makkelijker om naar buiten toe sterk te staan als men zich kan beroepen op heldere afspraken binnen de beroepsgroep. Dat kan ook helpen bij andere dilemma's en verleidingen. Veel gevestigde wetenschappers lijken er niet wakker van te liggen en het zijn ook geen zaken die zij uitgebreid met studenten bespreken, naar mijn idee. Vandaar dat het mij van het grootste belang lijkt dat er in wetenschappelijk onderwijs aan dit soort vakken grondig aandacht wordt besteed. En dan bedoel ik niet alleen het uitleggen van *informed consent* procedures en dergelijke, maar ook debatteren over meer fundamentele dilemma's en verleidingen.¹⁰ Een gedragscode die gericht is op een bepaalde discipline of een bepaald veld kan een stap in de goede richting zijn, maar gecoördineerd optreden,

of het ontwikkelen van gecoördineerde praktijken vereist meer dan de mogelijkheid zich te beroepen op een gedragscode. Het wetenschappelijk onderwijs en zeker het promovendionderwijs lijken mij daarvoor belangrijke strategische aanknopingspunten. Misschien moeten de criminologen eens beginnen met het bestuderen en bespreken van het voorbeeld van de Britse collega's. En misschien is het goed als de KNAW zich met het oog op de toekomst expliciet gaat richten op nieuwkomers in de wetenschap zoals masterstudenten en promovendi.

Referenties

- ¹ Zie bijvoorbeeld Westerink, H. (2005). Wetenschappers in dienst van het beleid tegen 'illegalen'. *AGORA 21* (1), 20-23.
- ² KNAW-werkgroep opdrachtonderzoek (2005). *Wetenschap op bestelling. Over de omgang tussen wetenschappelijk onderzoekers en hun opdrachtgevers* (p. 36). Amsterdam: KNAW.
- ³ <http://britsocrim.org/ethical.htm>, laatst geraadpleegd: november 2006.
- ⁴ <http://www.vandale.nl/opzoeken/woordenboek/?zoekwoord=ethiek>, laatst geraadpleegd: november 2006.
- ⁵ Bijleveld, C. (2005). *Methoden en Technieken van Onderzoek in de Criminologie* (p. 72). Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- ⁶ <http://britsocrim.org/ethical.htm>, laatst geraadpleegd: november 2006.
- ⁷ www.knaw.nl/publicaties/pdf/20031019.pdf, laatst geraadpleegd: november 2006.
- ⁸ <http://www.vanmaanen.org/hans/artikelen/buikhuisen.html>, laatst geraadpleegd: november 2006.
- ⁹ Davis, M. (1991). Thinking like an Engineer: The Place of a Code of Ethics in the Practice of a Profession (p. 154). *Philosophy and Public Affairs* 20 (2), 150-167.
- ¹⁰ Vergelijk Heilbron, J.; Van Bottenburg, M. en Geesink, I. (2002). *Wetenschappelijk onderzoek: dilemma's en verleidingen*. Amsterdam: KNAW.

Een Nederlandse Onderzoeksautoriteit?

Eén van de fundamentele uitgangspunten van het strafproces – zo niet het meest fundamentele – betreft de materiële waarheidsvinding. Voorop staat dat alleen de werkelijk schuldige mag worden gestraft. De inrichting van het strafproces is er dan ook op toegesneden dat de materiële waarheid naar boven komt. Een belangrijke notie in dat verband is dat al het onderzoeksmateriaal dat door politie en justitie wordt verzameld, moet kunnen worden getoetst op betrouwbaarheid. De verdediging moet bijvoorbeeld getuigen die een verklaring hebben afgelegd, aan de tand kunnen voelen door middel van kritische ondervraging. Ook kan de verdediging het openbaar ministerie en de politie bevragen over de wijze waarop bepaald onderzoeksmateriaal is vergaard. Het strafprocesrecht staat in sommige gevallen echter toe dat de mogelijkheden van toetsing worden beperkt. In die gevallen zijn er andere belangen in het spel die ertoe nopen de bron van informatie af te schermen. Men kan bijvoorbeeld denken aan de verklaringen van bedreigde getuigen. Zij leggen hun verklaring anoniem af, juist omdat het bekend worden van personalia ernstige gevaren voor lichamelijk of geestelijk welzijn met zich brengt. Gevolg hiervan is dat de mogelijkheid van toetsing van deze verklaringen wordt beperkt. Hoe kan de verdediging immers de getuige adequaat ondervragen indien niet bekend mag worden wie die getuige is? Teneinde te voorkomen dat de verklaringen van dergelijke getuigen onbruikbaar zijn voor het bewijs van het strafbare feit, heeft de wetgever voorzien in een mechanisme dat de onmogelijkheid van een directe ondervraging moet compenseren. In de kern komt dit mechanisme erop neer dat de bedreigde getuige door de rechter-commissaris wordt verhoord. De rechter-commissaris stelt zich wel op de hoogte van de identiteit van de getuige, waarna hij ten behoeve van de bij het strafproces betrokken partijen de betrouwbaarheid van de getuige onderzoekt en daaromtrent rekenschap aflegt in een proces-verbaal. Mede aan de hand van die informatie kan tijdens het proces de bruikbaarheid van de verklaring van de getuige worden bediscussieerd en beoordeeld.

Vanwaar deze uitweiding over het strafrecht? De reden daarvoor is dat er zich een parallel opdringt met het sociaal-wetenschappelijk onderzoek, of in ruimere zin: de wetenschap. Ook in de wetenschap gaat het om het vinden van de waarheid. De resultaten van het verrichtte onderzoek worden uiteraard bepaald door de gekozen methode en technieken, maar binnen de begrenzingen die daaruit voortvloeien, gaat het om het vergaren van objectieve kennis over de werkelijkheid.¹ Een belangrijk

¹ Zonder daarmee te willen beweren dat objectieve kennis over de werkelijkheid hetzelfde is als de absolute waarheid. Nog afgezien van de filosofische vraag of er wel zoiets als waarheid bestaat, hebben empirische uitspraken over de werkelijkheid geen eeuwigdurende waarde. Voor

kenmerk van (deugdelijk) wetenschappelijk onderzoek is dan ook de mogelijkheid van verificatie of herhaalbaarheid. Wie aan de hand van dezelfde methode en technieken een onderzoek herhaalt, behoort dezelfde uitkomsten te verkrijgen. En ook als men – gelijk een advocaat in een strafzaak – in de Popperiaanse traditie streeft naar falsificatie, is herhaalbaarheid van het onderzoek en dus controleerbaarheid van het gebezigde onderzoeksmateriaal geboden. In de praktijk van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek komt het echter voor dat er onderzoek wordt verricht waarbij de mogelijkheid van verificatie of herhaalbaarheid in het gedrang komt. Op zichzelf kan men dat opvatten als een reden om dat onderzoek bij voorbaat te diskwalificeren. Maar dat neemt niet weg dat het onderzoek wel wordt verricht en ook dat dergelijk onderzoek veelal voldoet aan een (maatschappelijke) behoefte. Illustratief is het door Van de Bunt in deze bundel besproken onderzoek ten behoeve van de parlementaire enquêtecommissie opsporingsmethoden (de beroemde commissie-Van Traa). Het onderzoek naar de stand van de georganiseerde criminaliteit was alleen mogelijk indien de daarvoor benodigde bronnen – om goede redenen – (gedeeltelijk) geheim zouden blijven. Hoe nuttig en zinvol dergelijk onderzoek ook is, consequentie is wel dat men er maar op moet vertrouwen dat de onderzoekers het bronmateriaal zorgvuldig hebben onderzocht en adequaat weergegeven. Nu is het hebben van vertrouwen een goede zaak, maar het haalt het niet bij de mogelijkheid van verificatie. Er zijn ook onderzoeken aan te wijzen waarin die mogelijkheid in theorie wel open staat, maar om praktische redenen lastig ligt. Wat te denken bijvoorbeeld van een onderzoek naar de besteding van middelen voor ontwikkelingshulp voor specifieke projecten in verre landen waar de communicatiemiddelen een stuk minder goed functioneren dan in het westen? Hoe snel zal men zich dan de moeite getroosten om het werk van de onderzoekers te herhalen teneinde de uitkomsten te verifiëren?

Het zal duidelijk zijn waar mijn betoog zich toe strekt. Naar analogie met het strafproces is het zinvol om na te denken over de mogelijkheid van compensatie van de absolute of relatieve onmogelijkheid om de onderzoeksresultaten te verifiëren. Die mogelijkheid is in het belang van de betrokken onderzoekers (zij voorkomen dat hen het verwijt van oncontroleerbaarheid ten deel valt) en van de wetenschap als zodanig (de *body of knowlegde* wordt niet ‘vervuild’ met oncontroleerbare onderzoeksresultaten). Een belangrijke vraag is evenwel hoe de mogelijkheid van compensatie eruit zou moeten zien en hoe deze zou kunnen worden georganiseerd. Aanknopend bij het strafprocesrecht betekent het dat het niet of lastig te verifiëren onderzoeksmateriaal zou moeten worden gezien en beoordeeld door een onafhankelijk en deskundig persoon. Die kan zijn oordeel vellen over enerzijds de kwaliteit van het materiaal en anderzijds de wijze waarop de onderzoekers het materiaal verwerken. Indien het oordeel positief uitvalt, biedt dat een zekere garantie voor de deugdelijkheid van de

het strafrecht is dat overigens niet anders. Het bestaan van de mogelijkheid van herziening van strafzaken getuigt van het inzicht dat later kan blijken dat de aangenomen materiële waarheid toch niet de waarheid blijkt te zijn.

onderzoeksresultaten.ⁱⁱ Dat vormt dan de compensatie van de absolute of relatieve onmogelijkheid om de onderzoeksresultaten te verifiëren.

Wie zou dit toezicht moeten uitoefenen? Wie wordt de rechter-commissaris van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek? Met een knipoog naar de toezichtshype in Nederland – waarbij allerlei autoriteiten toezien op het goed functioneren van diverse nuttige instellingen (met de Consumentenautoriteit als meest recente aanwinst) – roept de titel van deze bijdrage de vraag op of er ook zoiets als een Nederlandse Onderzoeksautoriteit moet komen. Mijn antwoord is daarop bevestigend, zij het dat ik geenszins streef naar een gecentraliseerde vorm van toezicht. Veeleer is het zaak dat onderzoekers en, voor zover aan de orde, opdrachtgevers van sociaal-wetenschappelijk onderzoek zelf het initiatief nemen om, indien daartoe voldoende aanleiding bestaat, het benodigde toezicht te organiseren. De ‘onbetwistbaarheid’ van de kwaliteit van het onderzoek – en in elk geval de kwaliteit van de gebezigde bronnen – straalt immers rechtstreeks af op het imago van de onderzoekers en de overtuigingskracht van de onderzoeksresultaten. Het toezicht – men zou ook kunnen spreken van een audit – zal veelal ook eenvoudig zijn te realiseren. De voorzitter van een begeleidingscommissie kan bijvoorbeeld deze rol op zich nemen.ⁱⁱⁱ Hij of zij is toch al betrokken bij het verloop van het onderzoek en het is een betrekkelijk geringe inspanning om over de schouders van de onderzoekers mee te kijken hoe met vertrouwelijke of moeilijk verkrijgbare onderzoeksresultaten wordt omgesprongen. Eventueel zou kunnen worden volstaan met steekproeven, zodat de toezichtstaak binnen redelijke grenzen blijft. De toezichthouder kan vervolgens een korte verklaring opstellen over de wijze waarop hij het toezicht heeft uitgeoefend en wat de bevindingen zijn. Die verklaring kan worden opgenomen in de publicatie van de onderzoeksresultaten. Uiteraard rijzen er bij de verdere uitvoering van de hier ontvouwde gedachte nog allerlei uitvoeringsvragen. Hier is echter de vaststelling belangrijk dat het uitoefenen van toezicht mogelijk is én voor alle bij het onderzoek betrokken partijen voordelen biedt.

In het strafrecht is de inschakeling van de rechter-commissaris als compensatiemogelijkheid bij het gebruik van verklaringen van personen waarvan de identiteit niet mag blijken of die anderszins niet rechtstreeks kunnen worden ondervraagd, in zekere zin een succes geworden. Zo kan een soortelijke constructie worden toegepast bij zogeheten afgeschermd getuigen, hetgeen in de praktijk neerkomt op ambtenaren van inlichtingen- en veiligheidsdiensten.^{iv} Voor het strafproces is het optreden van de rechter-commissaris van belang om de verdachte een eerlijk proces te bieden. Een eerlijk proces is daarbij eerst en vooral een proces waarin voldoende waarborgen bestaan dat de materiële waarheid wordt gevonden. Het strafrecht biedt daarmee

ⁱⁱ Hetgeen niet wegneemt dat anderen nog steeds kritiek kunnen uitoefenen op het onderzoek, bijvoorbeeld voor wat betreft de gebezigde methode. En ook met de geboden compensatie is de vertrouwenskwestie niet helemaal van tafel, omdat de controleerbaarheid door derden beperkt blijft tot de toezichthouder.

ⁱⁱⁱ Dat impliceert dat de voorzitter van de begeleidingscommissie op enige afstand blijft van de onderzoekers, omdat hij anders niet geloofwaardig is als toezichthouder. Maar van een begeleidingscommissie verwacht men uiteraard een onafhankelijke opstelling.

^{iv} Dit is niet zonder kritiek gebleven, vooral omdat het na het afleggen van de verklaring aan de afgeschermd getuige – en niet de rechter-commissaris – is om te bepalen of de verklaring ook daadwerkelijk in het dossier wordt opgenomen. Voor mijn betoog is dit verder niet van belang.

inspiratie voor de wijze waarop men in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek kan omspringen met onderzoeksmateriaal dat vertrouwelijk moet blijven of anderszins moeilijk toegankelijk is.

Nabetrachting

Conclusies trekken uit een symposium met acht verschillende sprekers, drie verschillende panelleden en vele andere deelnemers is uiteraard een hachelijke zaak. Maar onomstreden lijkt dat ethische vragen zich in de praktijk van het empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek daadwerkelijk voordoen. Sommige onderzoeksgebieden zijn op dit punt extra gevoelig, bijvoorbeeld criminologisch onderzoek of onderzoek rond immigratie en integratie. A fortiori geldt dit waar deze beide velden samenkomen, zoals in het onderzoek waar Frank Bovenkerk over spreekt. Maar de problemen zijn geenszins tot deze sectoren beperkt, blijkt bijvoorbeeld uit de bijdrage van Rien van IJzendoorn.

De vragen die behandeld zijn hebben met name te maken met het spanningsveld tussen wetenschap en buitenwereld. Andere ethische problemen, zoals bijvoorbeeld de vraag in hoeverre men proefpersonen in het belang van onderzoek mag manipuleren, zijn op dit symposium niet behandeld.

Die buitenwereld financiert het wetenschappelijk onderzoek maar kan via de financiële koorden ook invloed proberen uit te oefenen op het onderzoek zelf, of op publicatie van de resultaten. En die buitenwereld kan ook op soms onvermoede wijze het resultaat voor een eigen kar spannen, waarbij een juiste weergave van het onderzoek of van de reserves en randvoorwaarden die daarbij golden minder belangrijk is.

In dit nawoord wil ik enkele zaken die in het symposium aan de orde zijn geweest van een accent voorzien en op een enkel punt voorstellen die gedaan zijn onderstrepen of aanvullen. Dat kan eraan bijdragen dat, naar ik hoop, het symposium van enige betekenis zal zijn voor de verbetering van onze omgang met ethische vraagstukken.

Mag alles wat kan?

Tijdens het symposium en in deze bundel is een viertal thema's onderscheiden. Het eerste thema betrof vooral de vraag of er ethische grenzen gesteld moeten worden aan wat sociaal-wetenschappelijk onderzocht mag worden. Hoe zit het bijvoorbeeld met onderzoek naar criminaliteit onder allochtone jongeren (Bovenkerk)? Of met onderzoek naar neurobiologische kenmerken van het stress systeem bij delinquente jongeren (Vermeiren)? In het algemeen deelden de deelnemers aan het symposium de stelling van Vermeiren dat wetenschappelijk gezien alle vragen gesteld moeten kunnen worden. Maar er waren wel een paar kanttekeningen. Zo verdedigde Bovenkerk dat men alleen onderzoek mocht doen naar de relevantie van verdachte factoren, zoals etniciteit, wanneer die mogelijke relevantie theoretisch doordacht was. Hij had bezwaar tegen het routinematig meenemen van dergelijke factoren zonder vooraf-

gaande hypothese over relevantie. Als ik het goed zie zijn deze bezwaren allereerst methodologisch van aard en in de tweede plaats voortkomend uit beduchtheid voor wat er met de resultaten gebeurt in de boze buitenwereld. Vermeiren lijkt op hetzelfde uit als Bovenkerk wanneer hij het heeft over de noodzaak van onderzoek.

Geven dit soort voorwaarden evenwel niet te strenge beperkingen voor onderzoek? Tijdens het symposium werd erop gewezen dat de kans van verrassende resultaten afneemt wanneer alle te onderzoeken variabelen van tevoren theoretisch verantwoord moeten worden.

Transparantie en controleerbaarheid

Het tweede thema betrof essentiële intern-wetenschappelijke waarden als transparantie en controleerbaarheid die ondanks hun onbestreden wetenschappelijke betekenis onder druk kunnen komen te staan. Omdat transparantie en controleerbaarheid graduele criteria zijn wordt de vraag al gauw waar hier de grens van het toelaatbare ligt. Maar er is ook onderzoek waar transparantie en controleerbaarheid zo goed als verdwenen zijn. Mag dergelijk onderzoek dan niet onder wetenschappelijke vlag verricht worden? Ook niet als er geen alternatief is voor het verkrijgen van inzicht in belangrijke zaken (zoals de georganiseerde criminaliteit)? Ik denk zelf dat we, om deze vraag te kunnen beantwoorden, goed zicht moeten krijgen op de ratio van de genoemde wetenschappelijke waarden. Die ratio heeft te maken met de betrouwbaarheid van wetenschappelijke kennis, maar evenzeer met de betrouwbaarheid van de onderzoeker. Bij afwezigheid van transparante en controleerbaarheid kan de integriteit van de onderzoeker op zijn gunstigst op indirecte gronden aangenomen worden (hetgeen uiteraard de verleiding groter maakt de gegevens wat selectief te interpreteren). Maar zeker zo belangrijk is dat al dan niet bewuste vooroordelen het onderzoek kunnen tekenen zonder dat anderen de mogelijkheid hebben deze vooroordelen te ontmaskeren.

Wanneer dit de ratio is dan kunnen we wat verder komen door een zekere mate van controleerbaarheid in te bouwen. Henk van de Bunt beschrijft hoe hij en zijn collega's dat deden bij het Van Traa-onderzoek: van de drie betrokken hoogleraren deden steeds twee het onderzoek, zodat de derde het kon controleren. Bezwaar tegen deze gang van zaken is uiteraard dat controleur en onderzoekers hier wel erg dicht op elkaar zaten. Het voorstel dat Matthias Borgers in deze bundel doet gaat wat verder: naar analogie van de rechter-commissaris die in het strafproces de betrouwbaarheid van anonieme getuigen moet beoordelen bepleit hij de instelling van een onderzoeksautoriteit.

Ik ben er niet van overtuigd dat een voorzitter van een begeleidingscommissie (die Borgers hier een taak toekent) in het algemeen ver genoeg van het onderzoek af staat om ook voor derden geloofwaardig als onafhankelijk oordelaar te kunnen optreden. Maar we hebben al een Landelijk Orgaan Wetenschappelijke Integriteit (LOWI). Het LOWI heeft tot taak adviezen uit te brengen bij klachten inzake schending van wetenschappelijke integriteit. De KNAW zou, in overleg met VSNU en NWO, deze taak kunnen aanvullen door het LOWI de regie te geven wanneer bepaalde onderzoekers om een audit vragen in verband met gebrek aan transparantie en controleerbaarheid

van hun onderzoek. Op de uitwerking van deze gedachte hoef ik nu niet in te gaan. De ACWE zou hier het voortouw kunnen nemen.

Hans Crombag wijst op een ander probleem met betrekking tot transparantie en controleerbaarheid, dat zich voordoet bij forensisch gebruik van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Vanuit de rechter is er het probleem dat die vaak nauwelijks in staat is de (elkaar soms tegensprekende) rapporten van deskundigen op hun waarde te schatten. Maar de wetenschapper moet er voor zorgen, meent hij terecht, dat zijn rapport aan de eisen van wetenschappelijkheid voldoet (met name bronvermelding) en dat onwelgevallige rapporten niet in de la verdwijnen: selectief winkelen bij wetenschappers dient voorkomen te worden.

Wie betaalt bepaalt?

Het derde thema ging over de beleidsrelevantie die onderzoek kan hebben. Met name twee vragen kregen in dit verband op het symposium de aandacht. In de eerste plaats kunnen belanghebbenden (soms valt dat samen met opdrachtgevers) de neiging hebben onderzoek in de door hen gewenste richting bij te sturen dan wel ongewenste uitkomsten weg te werken. Wat dienen onderzoekers zich op dit punt te laten welgevalen? De bijdrage van Rien van IJzendoorn geeft geen vrolijk beeld over de praktijk. In hoeverre zijn ervaringen zich laten generaliseren is natuurlijk de vraag; Bert Niemeijer schetst een veel minder droevig beeld. Het lijkt in ieder geval van groot belang dat de verschillende verantwoordelijkheden (van onderzoekers, financiers, beleidsmakers) helder onderscheiden worden in de organisatie van het onderzoek. Een begeleidingscommissie waarin vertegenwoordigers van departementen en wetenschappers zitten is als adviserend orgaan niet bij voorbaat verkeerd, maar zodra zo'n commissie bevoegdheden krijgt over voortgang of publicatie wordt het wel erg moeilijk. Een 'verklaring van wetenschappelijke onafhankelijkheid', te ondertekenen door onderzoekers en opdrachtgevers, zoals voorgesteld in het KNAW-rapport *Wetenschap op bestelling*,¹ zou tot de normale fatsoensnormen bij contractonderzoek dienen te behoren en zou wetenschappers moeten ondersteunen bij het bewaren van hun wetenschappelijke onafhankelijkheid. Die onafhankelijkheid is immers essentieel voor de betrouwbaarheid van wetenschappelijk onderzoek.

Keurmerk

Een tweede moeilijkheid is dat opdrachtgevers van onderzoek lang niet altijd voldoende in staat zijn om de wetenschappelijke merites van onderzoeksvoorstellen te beoordelen. Dit betekent dat er een risico bestaat dat een variant van de Wet van Gresham hier effectief wordt: *bad money drives out good money*. Opdrachtgevers kunnen aan goedkoop succes (*quick and dirty*) de voorkeur geven, wat ten koste gaat van degelijk wetenschappelijk onderzoek (dat uiteindelijk veel belangrijker is): zie ook de bijdrage van Joanne van der Leun aan deze bundel. Dit kan onderzoeksgroepen (die voor hun voortbestaan afhankelijk kunnen zijn van de derde geldstroom) verleiden het met de eigen normen van wetenschappelijkheid wat minder nauw te nemen teneinde de opdracht binnen te halen.

Op het symposium werd bepleit dat de selectie zou moeten worden uitbesteed aan wetenschappelijke experts. Misschien dat dit een brug te ver is (opdrachtgevers zullen zelf ook zeggenschap willen houden over de besteding van hun eigen geld), maar er valt iets te zeggen voor een kwaliteitskeurmerk. De KNAW zou zo een keurmerk kunnen geven aan onderzoeksgroepen die kwalitatief aan de maat zijn: erkende onderzoekscholen, maar ook andere groepen binnen of buiten universiteiten en andere erkende onderzoeksinstellingen. Een andere mogelijkheid is dat iedere opdrachtgever een keurmerk kan vragen voor het betreffende onderzoek. Zo'n keurmerk kan dan duidelijk voor iedereen maken dat het gaat om serieus wetenschappelijk onderzoek, te onderscheiden van allerlei varianten van beunhazerij.

Controle over resultaten

Het laatste thema betreft de verantwoordelijkheid van wetenschappers voor de resultaten van hun onderzoek. Zowel Godfried Engbersen als Wouter van Dieren verdedigen dat de rol van de wetenschap bij omstreden kwesties veelal marginaal is, zij het dat hun analyse van de oorzaken niet geheel samenvalt. Engbersen voegt toe dat onderzoekers weinig invloed hebben op wat er met hun resultaten gebeurt en daar dan ook niet verantwoordelijk voor zijn. Maar dit laatste wordt door hemzelf al enigszins gerelativeerd: er kan een risico zijn dat onderzoek negatieve gevolgen heeft voor betrokkenen en dan moeten onderzoekers niet beloven dat dit niet het geval is. Ik denk dat wetenschappers zich van tevoren zouden moeten realiseren hoe hun onderzoek misbruikt kan worden. Op zichzelf is dat in het algemeen geen reden om van onderzoek af te zien (wat Engbersen de 'exit-optie' noemt), maar het is wel reden om alert te zijn.¹ De 'voice-optie' (Engbersen), dat wil zeggen: in de publiciteit zijn stem verheffen, is hier van betekenis. Ook Van Dieren pleit daar nadrukkelijk voor. Maar, werd terecht opgemerkt, enige training van onderzoekers hiertoe zou bepaald geen kwaad kunnen.

Dit sluit aan bij de stelling die Joanne van der Leun verdedigt voor criminologen, maar die mijns inzien veralgemeniseerd mag worden: dat in de PhD-opleiding meer aandacht besteed zou moeten worden aan ethische kwesties.

Referenties

¹ KNAW-werkgroep opdrachtonderzoek (2005). *Wetenschap op bestelling. Over de omgang tussen wetenschappelijk onderzoekers en hun opdrachtgevers*. Amsterdam: KNAW

¹ Er zijn altijd uitzonderingen denkbaar: wanneer ik atoomonderzoeker in nazi-Duitsland zou zijn zou ik een onderzoek naar effectief gebruik van kernwapens niet moeten willen ondersteunen.

Auteurs

Prof. dr. F. Bovenkerk

Hoogleraar Criminologie Willem Pompe Instituut voor Strafrechtswetenschappen, Universiteit Utrecht

Prof. dr. H.G. van de Bunt

Hoogleraar Sectie Criminologie, Erasmus Universiteit te Rotterdam; directeur Onderzoekschool Maatschappelijke Veiligheid (OMV)

Prof. dr. H.F.M. Crombag

Emeritus hoogleraar Rechtspsychologie aan de universiteiten Antwerpen, Leiden en Maastricht

Dhr. W. van Dieren

Directeur Instituut voor Milieu- en Systeemanalyse (IMSA), Amsterdam; lid van de Club van Rome; lid van de World Academy of Art and Science

Prof. dr. G.B.M. Engbersen

Hoogleraar Algemene Sociologie, Erasmus Universiteit Rotterdam

Prof. dr. M.H. van Ijzendoorn

Hoogleraar Afdeling Algemene en Gezinspedagogiek en Datatheorie, Universiteit Leiden

Prof. mr. dr. E. Niemeijer

Bijzonder hoogleraar rechtssociologie, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Vrije Universiteit Amsterdam; plaatsvervangend directeur Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het Ministerie van Justitie

Prof. mr. A. Soeteman

Hoogleraar Encyclopedie der Rechtswetenschap en Rechtsfilosofie, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Vrije Universiteit Amsterdam; lid van de Advies Commissie Wetenschap en Ethiek (ACWE)

Prof. dr. R.J.J.M. Vermeiren

Hoogleraar Afdeling Kinder- en Jeugdpsychiatrie, Leids Universitair Medisch Centrum en kinderspsychiatrisch centrum Curium; bijzonder hoogleraar Forensische Jeugdpsychiatrie, VU Medisch Centrum Amsterdam

Panelleden

Prof. mr. M.J. Borgers

Hoogleraar Straf(proces)recht, Vrije Universiteit Amsterdam

Mw. dr. J.G. van Hell

Universitair hoofddocent Afdeling Orthopedagogiek, Radboud Universiteit Nijmegen; onderzoeker bij het Behavioral Science Institute (BSI)

Mw. dr. J.P. van der Leun

Universitair hoofddocent Criminologie, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit Leiden

Appendices

Organiserend Comité

Advies Commissie Wetenschap en Ethiek, bestaande uit

Prof. dr. K. van Berkel

Prof. dr. E.P.J. van den Heuvel

Prof. dr. J.H. Koeman, voorzitter

Drs. J.D. Schiereck, secretaris

Prof. dr. mr. C.J.M. Schuyt

Prof. dr. A. Soeteman, dagvoorzitter

Prof. dr. ir. W.P.M. van Swaaij

Prof. dr. Th..H.M. Verbeek

Programma symposium 'Ethiek van empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek'

22 juni 2006

- 12.30 Inschrijving met koffie en thee
12.40 Opening symposium door de dagvoorzitter van de Advies Commissie Wetenschap en Ethiek
Prof. mr. A. Soeteman, Vrije Universiteit Amsterdam

Thema 1 – Wetenschappelijke controverses

- 12.45 'Een taboe op de criminologische studie van de etnische achtergronden van misdaad?'
Prof. dr. F. Bovenkerk, Willem Pompe Instituut, Universiteit Utrecht
13.00 'Ethische aspecten van onderzoek'
Prof. dr. R.J.J.M. Vermeiren, Leids Universitair Medisch Centrum, VU Medisch Centrum Amsterdam
13.15 Reacties van en discussie met een panel van deskundigen, gevolgd door discussie met het publiek

Thema 2 – Transparantie en controleerbaarheid

- 13.45 'Problemen van transparantie en controleerbaarheid in criminologisch onderzoek'
Prof. dr. H.G. van de Bunt, Erasmus Universiteit Rotterdam, Onderzoekschool Maatschappelijke Veiligheid (OMV)
14.00 'Transparantie en controleerbaarheid bij de inzet van getuige-deskundigen'
Prof. dr. H.F.M. Crombag, Universiteit Antwerpen, Universiteit Leiden, Universiteit Maastricht
14.15 Reacties van en discussie met een panel van deskundigen, gevolgd door discussie met het publiek
14.45 Pauze

Thema 3 – Beleidsrelevantie

- 15.15 'Beleidsrelevantie: overschatte bedreiging van onderzoek'
Prof. dr. mr. E. Niemeijer, Vrije Universiteit Amsterdam, Wetenschappelijk Onderzoek en- Documentatiecentrum (WODC)
15.30 'Onderzoek, beleid, praktijk: pleidooi voor gescheiden verantwoordelijkheden geïllustreerd aan de hand van de casus kwaliteit kinderopvang'
Prof. dr. M.H. van Ijzendoorn, Universiteit Leiden

15.45 Reacties van en discussie met een panel van deskundigen, gevolgd door discussie met het publiek

Thema 4 – Resultaten

16.15 ‘Politieke controverses rond wetenschappelijke onderzoeksresultaten’
Dhr. W. van Dieren, Instituut voor Milieu- en Systeemanalyse, Amsterdam

16.30 ‘De verhouding tussen wetenschap en beleid. Over wittebroodsweken en LAT-relaties’
Prof. dr. G.B.M. Engbersen, Erasmus Universiteit Rotterdam

16.45 Reacties van en discussie met een panel van deskundigen, gevolgd door discussie met het publiek

17.15 Afsluiting door de voorzitter van de Advies Commissie Wetenschap en Ethiek
Prof. mr. A. Soeteman, Vrije Universiteit Amsterdam

17.30 Aperitief

Deelnemers

Mw. mr. K. Ammerlaan	Universiteit van Tilburg
Prof. mr. J.A. Ankum	Universiteit van Amsterdam
Drs. S.R.A. Apil	Universiteit Leiden
Mw. dr. M.J. Bakermans-Kranenburg	Universiteit Leiden
Drs. J.A. van den Beek	Universiteit van Amsterdam
Prof. dr. K. van Berkel	Rijksuniversiteit Groningen, lid ACWE
Prof. mr. M. J. Borgers	Vrije Universiteit Amsterdam
Mw. drs. S. Botman	Universiteit van Amsterdam
Prof. dr. F. Bovenkerk	Willem Pompe Instituut (Universiteit Utrecht)
Prof. dr. G.A. de Bruijne	Universiteit van Amsterdam
Prof. dr. H.G. van de Bunt	Erasmus Universiteit Rotterdam
Mw. dr. L. Combrink-Kuiters	Raad voor Rechtsbijstand
Prof. dr. H.F.M. Crombag	Universiteit Maastricht
Dhr. W. van Dieren	IMSA Amsterdam
Mw. drs. R. Delahaij	Universiteit van Tilburg /TNO/KMA
Drs. G. van Dijk	Universiteit van Tilburg
Mw. dr. ir. L. van Dijk	NIVEL
Mw. drs. N. Doornbos	Universiteit Utrecht
Prof. dr. P.J. Drenth	Universiteit Utrecht
Mw. Q. Eijkman	Universiteit Utrecht
Prof. dr. G.B.M. Engbersen	Erasmus Universiteit Rotterdam
Mw. drs. F. El Bouk	Fontys Hogescholen
Dr. R. van Es	Universiteit van Amsterdam
Dr. F. van Gemert	Vrije Universiteit Amsterdam
Mw. drs. N.V. Goncharova	Wageningen Universiteit
Mw. B.D. Graaf	Erasmus Universiteit Rotterdam
Dr. G. de Graaf	Vrije Universiteit Amsterdam
Prof. dr. W.J.M. Haan	Rijksuniversiteit Groningen
Dr. J. de Haan	Sociaal Cultureel Planbureau
Mw. dr. M. Hagenzieker	Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Verkeersveiligheid (SWOV)
Mw. drs. A. Helsdingen	TNO
Prof. dr. E.P.J. van den Heuvel	Universiteit van Amsterdam, lid ACWE
Mw. drs. R. Hoekstra	Vrije Universiteit Amsterdam
Mw. drs. H. Houwing	Universiteit van Amsterdam
Dr. W. Huisman	Universiteit Leiden
Prof. dr. M.H. van IJzendoorn	Universiteit Leiden
Drs. J. Ph. de Jong	Academisch Medisch Centrum
Mw. drs. N. Jungmann	Raad voor rechtsbijstand
Prof. dr. P.P. Kirschenmann	Vrije Universiteit Amsterdam

Prof. dr. J.H. Koeman	Wageningen Universiteit, voorzitter ACWE
Dr. M.W.J. Koeter	Universiteit van Amsterdam/Academisch Medisch Centrum/AIAR
Mw. dr. mr. E. Köhne-Hoegen	Universiteit Utrecht
Drs. J.A. Koopal	CO6
Prof. M.J.J.A. Korthals	Wageningen Universiteit
Prof. dr. G.J. Lankhorst	VU Medisch Centrum Amsterdam
Mw. dr. J.P. van der Leun	Universiteit Leiden
Mw. I. Linse	Verwey-Jonker Instituut
Mw. prof.dr. E. Lissenberg	Universiteit van Amsterdam
Mw. drs. M. van Londen	Universiteit Leiden
Mw. dr. H. Luijn	DANS (KNAW en NWO)
Mw. drs. J.E. Lunshof	VU Medisch Centrum Amsterdam
Dr. M.A. Mentzel	Technische Universiteit Delft
Dr. J. Morenc	Universiteit Utrecht
Drs. M. Nelemans	Universiteit van Tilburg
Dr. H. Nelen	Vrije Universiteit Amsterdam
Prof. mr. dr. E. Niemeijer	Vrije Universiteit Amsterdam, WODC
Mw. drs. R. van Os	Universiteit van Amsterdam
Mw. mr. drs. M.M. Prinsen	Universiteit van Tilburg – FRW
Drs. ing. Van der Raadt	INW
Mw. dr. R. Reis	Universiteit van Amsterdam
Ing. I.C. Roetman	Particulier
Dr. W.M. van Rossum	Erasmus Universiteit Rotterdam
Mw. prof.dr. D. de Ruyter	Vrije Universiteit Amsterdam
Drs. J.D. Schiereck	KNAW, secretaris ACWE
Drs. T.J. Schuitmaker	Universiteit van Amsterdam
Prof. dr. mr. C.J.M. Schuyt	Universiteit van Amsterdam, lid Raad van State, lid ACWE
Prof. mr. A. Soeteman	Vrije Universiteit Amsterdam, lid/dagvoorzitter ACWE
Mw. drs. M. Splinter	Universiteit Utrecht
Prof. dr. ir. W.P.M. van Swaaij	Universiteit Twente, lid ACWE
Mw. drs. M. van Tankeren	Vrije Universiteit Amsterdam
Mw. drs. M. Tankink	Leids Universitair Medisch Centrum
Mw. dr. H. Tobi	Rijksuniversiteit Groningen
Drs. V. Toom	Universiteit van Amsterdam
Prof. dr. J.P. Vandenbroucke	Leids Universitair Medisch Centrum
Drs. S. Verbeek	Erasmus Universiteit Rotterdam
Prof. dr. Th. H.M. Verbeek	Universiteit Utrecht, lid ACWE
Prof. dr. R.J.J.M. Vermeiren	Universiteit Leiden
Mw. mr. A.R. Vlieger	Universiteit van Amsterdam
Drs. L.N. van der Vossen	Vrije Universiteit Amsterdam
mr. J. van Wijk	Vrije Universiteit Amsterdam

